

TSENGULUSO YA MAIPFI ANE A KHOU NGALANGALA KHA TSHIVENDA

NGA

MUDAU MMBULAHENI LAWRENCE

YO NETSHEDZWA HU U TODOU SWIKELELA THODEA DZA DIGIRI YA MASTERS

KHA NYAMBO DZA VHAREMA

UNIVESITHI YA LIMPOPO

MUDZUDZANYI: PROF. MAḐADZHE, R. N.

2012

MUANO

Nḡe Mmbulaheni Lawrence Mudau ndi tama u ana uri mushumo uyu wa **Tsenguluso ya maipfi ane a khou ngalangala kha Tshivenda (An analysis of words that are becoming archaic in Tshivenda)** ndi wo senguluswaho nga nḡe nahone a u athu vhuya wa senguluswa nga muḡwe mutshudeni na kha dziḡwe dziunivesithi.

.....

MUDAU M.L.

.....

DATUMU

VHUKUMEDZI

Hoyu mushumo ndi wa Azwinndini,ndi une ngawo wa do fhatisa vhumama na pfano, ri tshi tenda uri nga thendo dzothe phodzo ya Thama ndi ine ya do bvelela.

DZINDIVHUWO

Ndivhuwo dzothe ndi tama u dzi livhisa kha Mudzimu wanga ene o nxeaho mafufufu na nungo dza u kona u shuma mushumo uyu vhusiku na masiari ndi sa neti.

Vhadededzi vhangwa vho nthusaho nga u avhela ndivho ya mathakheni siani la luambo lwa Tshivenda. Mudzudzanyi wa mushumo uyu Prof. Madadzhe, R.N, ndi livhuwa mushumo wavho wothe nga he vha nthusana ngaho vha sa mpheleli mbilu, ndi tama u amba uri khavho ndo guda zwi sa vhambedzwi. Prof. Milubi, N.A. ndi vha sielani, a thi vha sii ngauri khavho ndo guda zwinzhi, vho ntaxvhela fhulufhelo la u bvelela siani la pfunzo.

Ndi tama u livhuwa vhatu tevhelaho vhe vha shela mulenzhe zwi hulu uri mushumo uyu u vhe zwine wa vha zwone: Vho Nemukula, N.A. thohoyatshikolo tshashu tsha Phiriphiri, tsenguluso hei ndi yavho. Vho Muthige, N.D. mushumisani na nxe, vhone tshiko tsha zwinzhi zwa vhutshilo. Vho Nengwenani, E. vho nthusana zwi hulu siani la zwi vhumbeo zwa maipfi a mushumo uyu. Ramakole nga a ni lavhelese tshifhatuwo tshawe tsho tsha.

Muta wanga ndi u sielani, wone wo mphaho tshifhinga tsha u bveledza tsenguluso iyi nga u ntendela ndi tshi litsha vhunzhi ha mishumo yo livhanaho na nxe. Thama, Pfano, Thendo na Phodzo, hoyu mushumo ndi wanu. Mme a vhananga Azwinndini ndi ri ndo livhuwa zwi hulu.

ABSTRACT

The title of the research topic is *Tsenguluso ya maipfi ane a khou ngalangala kha Tshivenda*. A multilingual society as South Africa compels a variety of communities to interact with one another. This impacts on languages as well. Tshivenda has not escaped this phenomenon as it constantly adopts many words from its sister languages and English in order to cope with the demands of modernity. The study would like to examine this phenomenon as a way of trying to establish the advantages and disadvantages of phasing out what might be termed archaic words and adopting new terms.

MANWELEDZO

Thoho ya thodisiso ndi ine ya ri: *Tsenguluso ya maipfi ane a khou ngalangala kha Tshivenda*. Tsenguluso iyi ndi yo disendekaho kha u sengulusa maipfi o ngalangalaho kha luambo lwa Tshivenda na u wanulula uri ndi tshi ni tshi itaho uri maipfi eneo a ngalangale nahone zwi na vhuḍi naa kha u tendela u ngalangala ha maipfi ayo kana zwi na vhuvhi ḍe u tendela u ngalangala ha maipfi ayo.

ZWIRE NGOMU

TSHITENWA	SIATARI
1 NDIMA YA U THOMA	1
1.1 MARANGAPHANDA	1
1.2 THAIDZO DZI KWAMAHO THODISISO	1
1.3 NDIVHO YA NGUDO	5
1.4 ZWIPIKWA	5
1.5 NDEME YA NGUDO	6
1.6 NGONA DZA THODISISO	6
1.7 SEMPULU	6
1.7.1 Tshiko tsha phuraimari	7
1.7.2 Tshiko tsha sekondari	7
1.8 NDILA YA U KUVHANGANYA MAFHUNGO	8
1.9 TSENGULUSO YA MAÑWALWA	8
1.10 TSEDZULUSO YA MAÑWALWA	8
1.11 MVALATSWINGA	12
NDIMA YA VHUVHILI	13
2 TSENGULUSO YA MAÑWALWA	13
2.1 MVULATSWINGA	13
2.2 LUAMBO LU NGALANGALA LINI	13
2.3 THODEA YA U SHANDUKA HA MAIPFI KHA LUAMBO	15
2.4 ZWI XELELAHO LUSHAKA	18
2.5 ZWIVHANGAHO U NGALANGALA HA MAIPFI	20
2.6 RI NGA THIVHELA HANI U NGALANGALA HA MAIPFI	24
2.7 THYORI DZI KWAMAHO U NGALANGALA HA MAIPFI	28
2.8 MVALATSWINGA	31

NDIMA YA VHURARU	32
3 MADZINA O NGALANGALAHO KHA TSHIVENDA	32
3.1 MVULATSWINGA	32
3.2 MADZINA A SIA LA KUMALELE	32
3.3 MADZINA A ZWILIWA	37
3.4 MADZINA A VHANA	44
3.5 MADZINA A ANGAREDZAHO VHATHU	47
3.6 MADZINA A RE KHA MIRERO	49
3.7 MVALATSWINGA	53
NDIMA YA VHUᅇA	54
4 DZINIWE FIGARA DZA MUAMBO DZO NGALANGALAHO	54
4.1 MVULATSWINGA	54
4.2 MAITI, MATALULI NA MADADZISI	54
4.3 THEBULU YA MAIPFI A RE KHA 4.2	61
4.4 TSENGULUSO YA MAITI NA MADZINA	62
4.5 THEBULU YA MAIPFI A RE 4.4	65
4.6 TSENGULUSO YA MAITI FHEDZI	66
4.7 MVALATSWINGA	77
NDIMA YA VHUᅇANU	79
5.1 MARANGAPHANDA	79
5.2 MAᅇWELEDZO A DZINDIMA	79
5.2.1 Ndimu ya u thoma	79
5.2.2 Ndimu ya vuvhili	79
5.2.3 Ndimu ya vuvharu	80
5.2.4 Ndimu ya vuvᅇa	80
5.2.5 Ndimu ya vuvᅇanu	81
5.3 MAWANWA	81
5.4 THEMENDELO	83
BUGUTSHUMISWA	86

1 NDIMA YA U THOMA

1.1 MARANGAPHANDA

Ndivho ya mushumo uyu ndi u sengulusa maipfi ane a khou ngalangala kha Tshivenda. Luambo a lu dzuli lwo ralo u bva na kale na kale, luambo zwi tshi fhambana nga mirafho na mirafho lu vhone lu tshi vha lune lwa khou aluwa na u shanduka nga zwifhinga u ya nga u fhambana. Izwi ndi zwine arali zwa sa ralo luambo lu shanduka u vha tshirele.

1.2 THAIDZO DZI KWAMAHO THODISISO

Nyaluwo ya luambo ndi tshithu tshi sa thivhelei. Luambo lu aluwa na u shanduka maipfi misi nga misi zwi tshi vhangwa nga zwiitei na zwi bvelelaho yeneyo misi. Hezwi ndi zwi dadziswaho nga Shigemoto (1996: 1) musi a tshi ri:

Most contemporary linguistic commentators accept that change in language and words, like change in society, is an unavoidable process — occasionally regrettable, but more often a means of refreshing and reinvigorating a language, providing alternatives that allow extremely subtle differences of expression.

Musi luambo lu tshi khou aluwa na u shanduka nga u ralo mañwe maipfi a lwonolwo luambo a vha a tshi khou xela, a a ngalangala a si tsha shumiswa kha lwonolwo luambo nga vhañe vha luambo zwi tshi vhangwa ngauri murafho wonoyo wa vhona maipfi eneo a sa tsha shumisea nga n̄hani ha uri hu nga vha ho no vha na mañwe a shumiseaho khwiñe u fhira ayo. Sa tsumbo, ha vho shumiswa mabulazwithihi ao kana ha vho sikwa mañwe maswa a shumiseaho u ya nga tshifhinga tshenetsho. Tsumbo asidzi: Iphi *gondo* ndi ipfi lo ngalangalaho ha vho shumiswa libulazwithihi la lo *ndila* kana *bada*. Iphi *tshidavhulamananga* ano maduvha a li tsha shumiswa, hu vho shumiswa ipfi *golo* kana *modoro* lo tou pambwaho.

U sa tsha dzhielwa n̄tha ha nyambo dza Vharema, hu tshi katelwa na Tshivenda luambo lwa hayani nga n̄thani ha uri nyambo dza Vharema dzi sa dzhiwi sa dzone nyambo dza zwa ikonomi, zwo t̄t̄uwedza zwi hulu uri v̄hunzhi ha maipfi kha luambo lwashu lwa hayani lwa Tshivenda a vhe ane a khou ngalangala v̄hunga v̄hathu vho vho do thoma u sa tsha lu dzhiela n̄tha.

Musi ra amba uri maipfi o ngalangala ri vha ri tshi amba uri maipfi ayo ha tsha ambiwa, o ngalanga ha tsha pfala a tshi ambwa milomoni ya v̄hathu. Arali ra nga amba uri maipfi o ngalangala zwi vha zwi tshi amba uri maipfi ayo o fa, zwa fana na musiri tshi amba uri v̄hane v̄hao hayo maipfi na vhone a vha tsheho vho lovha kana vho ngalangala, v̄hunga maipfi a sa vhi hone musiri hu si na vha a ambaho. Ndi hezwi zwine Crystal (2000:1) a ri:

To say that a word is dead is like saying that a person is dead – for words have no existence without people. For a language is alive only as long as there is someone to speak it. Word or language dies when nobody speaks it any more.

V̄hunzhi ha v̄hathu musalauno nga maanda vha Vharema fano Afrika Tshipembe musiro sedza ndivho yavho ya maipfi ya luambo lwavho lwa hayani ndi ine ya khou n̄ana u vha ya fhasi v̄hukuma. Hezwi ndi zwine zwa nga vha zwi v̄hangwaho nga mulandu wa uri v̄harema a vha tsha dziela n̄tha na u d̄ihudza nga nyambo dzavho. Musi vhe mahayani na hothe-hothe na musiri vhe na v̄habebi v̄havho u pfa v̄hunzhi ha maipfi ane vha a bula musiri vhe kha u davhidzana nga tshavho hu tshi vha ho anda maipfi a nyambo dzisili u fhira maipfi a nyambo dza luambo lwavho lwa hayani.

Nga n̄thani ha izwo zwo bulwaho afho n̄tha zwi a kanakanisa arali v̄hana v̄hashu vha tshi kona u humbula, u davhidzana na v̄hane nga ndila kwayo v̄hunga v̄hana vha tshi kona u humbula, u davhidzana na u d̄ipfesesa arali vhe na ndivho yo fhelelelaho ya

maipfi a luambo lwavho lwa hayani. Izwo ndi zwi khwaṭhisedzwaho nga vha muhasho wa zwa pfunzo, musii vha tshi ṅea ṭhalutshedzo nga ha ndeme ya ṅdivho ya maipfi na luambo lwa hayani.

Vha muhasho wa pfunzo vha tshi ṭalutshedza nga ha ndeme ya ṅdivho ya maipfi na luambo lwa hayani vha ṭalutshedza nga ṅdila iyi i tevhelaho, Department of Education (2003: 9):

Ndi kha ṅdivho ya maipfi ya luambo lwa hayani hune mvelele dzo fhambanaho na vhushaka ha matshiliso zwa bveledzwa khagala na u fhaṭea. ṅdivho ya maipfi kha sia ṭa pfunzo i itisa uri vhagudiswa vha kone u humbula, u wana ṅdivho, u bvisela khagala vhuvha havho, vhuḍipfi na mihumbulo, u davihizana na vhaṅwe na u langa shango ṭavho.

Booyse (2011:4) vha tshi sumbedza ndeme ya maipfi a luambo lwa hayani vhone vha ri, 'Mother tongue words are carrier of culture and for this reason and other reasons education should be through the medium of mother tongue'.

Maipfi ndi one a vhumbaho mafhungo ngeno mafhungo a tshi vhumba luambo. Zwenezwo ha sa vha na maipfi a zwi konadzei uri hu vhe na luambo. Vhadededzi vha na tshililo tsha uri vhana ano maḍuvha a vha koni u ṅwala zwibveledzwa zwi fanaho na maanea, na maṅwe maṅwalwa vho shumisa luambo lwa ṅṭhesa lwa kuambele kune munanguludzo wa maipfi avho wa vha u sa vhambedzwiho nahone vhudodombedzi havho ha vha vhu ṭokonyaho nahone hu ha ṅṭhesa. Hezwi ndi zwine vha amba uri zwi vhangwa ngauri vhana a vha tshe na ṅdivho ya maipfi a luambo lwavho lwa hayani. Zwoṭhe hezwo zwi itiswa nga tshayo ya maipfi, maipfi ane a ḍo vha sia vha tshi ṅwala zwi ṭokonyaho nahone zwo rombaho.

Leonard (1986:33) a tshi t̄alusa maipfi u ri, 'Words are thought of as the smallest meaningful unit of speech that can stand by themselves'. Nga n̄thani ha tshayo ya maipfi a luambo lwavho, vhathu na vhana zwickoloni vha vho amba na u n̄wala zwithu zwi sa ambi. Hezwi zwi vhang a uri na musi vha tshi avhelwa dzimaraga kha zwibveledzwa zwavho vha kundelwe u d̄iwana vha tshi khou avhelwa maraga dza vhuswikeleli ha n̄thesa, vha vho d̄iwana vha tshi avhelwa maraga dza vhuswikeleli ho linganelaho kana vhuswikeleli ha fhasi kha Tshivend̄a luambo lwavho lwa hayani.

Ri tshi sedza rubiriki ya u t̄ola mushumo wa matshudeni kha zwibveledzwa zwoṱhe zwa vhudavhidzani u wana vha tshi avhelwa maraga dza vhuswikeleli ho linganelaho kana ha fhasi. Ri tshi sedza vhuswikeleli uvhu ri wana uri ndi vhuswikeleli vhu angaredzaho zwi tevhelaho ro sedza n̄divho ya maipfi na luambo lune lwa vha luambo lwavho lwa Tshivend̄a, Department of Education (2010: 2-3),

Vhudzivha ha luambo ho sekana. Luambo a lwo ngo vhibva, Munanguludzo na n̄divho ya maipfi zwi tshi kwama luambo ndi wa fhasi, kana ndi zwo tou linganelaho.

Vhud̄ifhinduleli ha u ngalangala ha maipfi kha Tshivend̄a luambo lwa hayani vhu tea u hwalwa nga riṅe vhunzhi hashu, vhabebi vhane vha vho pfa uri luambo lwavho lwa hayani a lu tshe na mushumo zwitshavhani, vhadededzi vhunga vhunzhi havho ho no d̄ala vhaswa vhane n̄divho ya maipfi ya luambo lwavho lwa hayani ya vha i songo rombaho, vhaaluwa kana vhalala vhashu, vhone zwiga zwo salaho zwa lushaka vha kundelwaho u pfukiselaho n̄divho ya luambo lwavho kha murafho muswa nga n̄dila kwayo. Dorian (1973:420) a tshi amba nga ha ndeme ya vhalala siani ḽa luambo na ndeme ya maipfi u ri, 'Old people are the living monument to what the language of a community is, a living monument to what a community once was'.

U ngalangala ha maipfi kha dzinyambo u ya nga u fhambana ro katela na Tshivenda ndi zwine zwa khou hulela zwi tshi ya, nga zwenezwo ndi vhona tsenguluso ya nga ha maipfi ane a khou ngalangala kha Tshivenda luambo lwa hayani i tshi vha i ya ndeme vhunga i tshi do bvisela khagala maipfi ane a khou ngalangala kha luambo lwa Tshivenda.

1.3 NDIVHO YA NGUDO

Ndivho ya ngudo iyi ndi u sengulusa maipfi ane a khou ngalangala kha kha Tshivenda. Idzi ndi dziñwe dza mbudziso dzine ngudo iyi ya do lila u fhindula.

- Ndi a fhio maipfi ane a khou ngalangala kha Tshivenda?
- Hu na ndeme u swika ngafhi ya u vhulunga ayo maipfi ane a khou ngalangala?
- Maipfi ane a khou ngalangala kha Tshivenda ri nga a vhulunga hani?
- Ndi ngani maipfi a tshi khou ngalangala?

1.4 ZWIPIKWA

- U todulusa maipfi o ngalangalaho kha Tshivenda luambo lwa hayani.
- U sumbedzisa ndeme ya vhulunga maipfi ashu a Tshivenda.
- U wanulusa ndila dzine ra nga vhulunga ngadzo maipfi uri a si ngalangale.
- U wanulusa zwivhangi zwi itaho uri maipfi a ngalangale kha luambo.

1.5 NDEME YA NGUDO

Ngudo iyi i do vha tshiko tsha maipfi a luambo lwa Tshivenda tshine tsha do shumiswa nga mirafho i daho. I do sumbedza zwiitisi kana zwivhangisi zwa u ngalangala ha maipfi. Ngudo iyi i do sumbedzisa ndila dzine ra nga vhulunga ngadzo maipfi ane a khou ngalangala.

1.6 NGONA DZA THODISISO

Ngona ya khwalithethivi i do shumiswa kha u ita thodisiso ya mushumo uyu vhunga i tshi do thusa u talutshedza na u pfesesa kha u ngalangala ha maipfi a Tshivenda.

1.7 SEMPUḽU NA TSHIGWADA TSHA VHATHU VHANE VHA DO KWAMIWA

Ngona ya khwalithethivi ndi ngona ine ya shumisa sempuḽu ine muḽodisisi a tou nanga tshigwada tsha vhathu ene muḽe nga u divha uri ndi kha vhe a nanga fhedzi hune a do kona u wana zwine a khou ḽodisisa ngazwo. Ndi zwine De Vos (1998:198) a tshi i talutshedza nga ha sempulu a ri, “In qualitative research, we use purposeful sampling of information-rich participants”.

Nga nḽa ha u shumisa sempuḽu sa zwe zwa dzinginyiwa nga De Vos afho nḽa ri pfa Tuckman (1979: 205) a tshi ri, “There are no specific rules on how to obtain an adequate sample, although a sample of (10%) to (20%) of the population is often used”.

Nga nḽhani ha uri ndivho ya thodisiso iyi ndi u ita tsenguluso ya mushumo uyu nga vhuḽalo, zwi do vha khwiḽe u sa vha na tshigwada tshihulwane tsha vhathu vhane vha do kwamiwa kha thodisiso iyi. Zwi do vha zwavhuḽi u shuma na tshigwada tshiḽuku tsha vhavhudziswa uri zwi do leludza ndango yazwo. Nga u ralo hu do vha na zwiko zwivhili

zwine zwine mafhungo a do wanala nga khazwo, tshiko tsha puraimari na tshiko tsha sekondari.

1.7.1 Tshiko tsha phuraimari

Kha u wana mafhungo u bva kha vhavhudziswa nga tsha vhukoma, mafhungo a do wanala kha vhavhudziswa vha Vhaventya nga ndila i tvehelaho:

- Vhaaluwa vha fumi (10) vha vhukale ha u bva kha miñwaha ya 60, vhakalaha vhatanu (5) na vhakegulu vhatanu (5) u bva vhuponi ha mahayani tshothe na vhuponi ha dziḍoroboni.
- Vhoradzipfunzo vha fumi (10), vhane khavho hu do shumiswa vhadededzi vha zwikolo zwa phuraimari vhatanu (5) na vhadededzi vha zwikolo zwa sekondari vhatanu (5).
- Vhañwali vha dzibugu vhatanu (5).
- Maḷekitshara vha luambo lwa Tshiventya vhatanu (5).

Vhavhudziswa avha vha do nangiwa hu tshi fhulufhelwa uri muḱodisisi u do wana zwine a khou ḱodisisa nga vhuḱalo u bva khavho.

1.7.2 Tshiko tsha sekondari

Muhumbulo wa u shumisa tshiko itshi ndi u sedza uri vhañwe vhagudi vhone vha tshi kwama tsenguluso ya lushaka ulwu vhone vha ri mini. Afha hu do sedzwa dzibugu dza laiburari, ḱodisiso dza vhañwe dzo ganḱiswaho na dzi songo gaḱiswaho na mafhungo a bvaho kha inthanete.

1.8 NĀILA INE MAFHUNGO A ĀO KUVHANGANYWA NGAYO

Kha u kuvhanganya mafhungo muḁḁisisi u āo shumisa nāila mbili, nāila ya u tou ita nyambedzano na vhavhudziswa na nāila ya u tou vhala dzibugu dza maḁwalwa a kale a Tshivenda u bva dziḁaiburari.

1.9 TSENGULUSO YA MAWANWA

Tsenguluso ya mawaḁwa i āo ḁisendeka nga u tou ḁalutshedzwa vhunga ngona ya khwalithethivi i tshi shumisa ḁalutshedzo nga maipfi musi hu tshi itwa tsenguluso ya mawaḁwa.

1.10 TSEDZULUSO YA MAḁWALWA

Nāila ine maipfi a dzinyambo nga u fhambana hadzo a khou ngalangala ngayo i a thithisa na u tshuwisa. Vhaḁivhi vha dzinyambo vha ri “To lose your own words is like forgetting your mother, and as sad, in a way”, because it is “like losing part of one’s soul” (Cook, 2005). U ngalangala ha maipfi a luambo u ya nga vhaḁivhi nga ha ngudo ya zwa dzinyambo vha sumbedza uri maipfi kha nyambo nga u fhambanana ndi ane a khou ngalangala nga luvhilo luhulwane. Claude (2009: 12) a tshi amba nga ha u ngalangala ha maipfi u ri:

Every 14 days a word or phrase in a language dies. It is estimated that by 2100, more than half of the more than 7,000 languages spoken on Earth--many of them not yet recorded--may disappear, taking with them a wealth of knowledge about history, culture and the natural environment.

Hu na ndila nnzhi dzine vhadivhi vha dzinyambo vha sumbedzisa uri maipfi a nyambo na luambo zwa ngalangala ngadzo. Maipfi a a ngalangala musi hu si tshe na murafho u pfukiselaho maipfi a luambo kha murafho muswa lune ha sala hu si tshe na vhana kana murafho muswa u gudaho maipfi na luambo lwa murafho wonoyo.

Maipfi a a dovha a ngalangala musi muraḁo muthihi o salaho e eḁhe wa luambo lukene a tshi lovha zwa sia maipfi a luambo lwonolwo a tshi tou sala a tshi wanala maḁwalwani a lwonolwo luambo arali ho vhuya ha vha na maḁwalwa a luambo lwonolwo o ḁwalwaho.

Dressler (1988: 21) u ḁea phambano ya izwo zwo bulwaho afho nḁha u ri:

Endangered language is one with few or no children learning words of their language and an extinct language is one in which the last native speaker of words or language has died.

Ngeno Brenzinger (1998: 45) a tshi ḁadzisa izwo zwo bulwaho afho nḁha a tshi ri:

Word lost and language attrition is a process that affects speech communities where the level of linguistic competence or linguistic proficiency that speakers possess of a given language variety is decreased, eventually resulting in no fluent speakers of the variety. This may affect any language idiom, including dialects and languages. It is the loss of proficiency in a language at the individual level.

U dzulelana ndi zwiḁwe zwine zwa vhangani uri maipfi a luambo vhukati ha nyambo mbili dzi re tsini na tsini a milane hu shume a luḁwe luambo lune lwa nga vha lu lwone lu dzhielwaho nḁha kha dzenedzo nyambo mbili zwi tshi itwa nga zwa polotiki kana lu luambo lu shemesaho kha zwa makwevho.

Dressler (1988:23) u fana na zwo bulwaho nga Bentley (2010) a tshi khwaṭhisa muhumbulo uyu ene u ri:

Word lost and language death occurs in unstable bilingual or multilingual speech communities as a result of words or language shift from a regressive minority language to a dominant majority language.

U khwaṭhisa zwo bulwaho afho nṭha, vhaḍivhi vha dzinyambo ndi vhane vha bula uri nḍila ine ra bula maipfi musi ri tshi amba luambo i a tuṭuwedzwa na nga nḍila ine vhane ra dzula navho kana vhane ra vha vhaḍedzani navho vha bula ngayo maipfi. Izwi ndi zwine zwa nga ita uri maipfi o teaho a luambo a ngalangale zwi songo tea zwi tshi vhangwa ngauri tuṭhuwedzo ya maṅwe maipfi i songo teaho ndi khulwane u swika ngafhi.

Kulick (1994:4) u ri:

Language also changes very subtly whenever speakers come into contact with each other. No two individuals speak identically: people from different geographical places clearly speak differently, but even within the same small community there are variations according to a speaker's age, gender, ethnicity and social and educational background. Through our interactions with these different speakers, we encounter new words, expressions and pronunciations and integrate them into our own speech. Even if your family has lived in the same area for generations, you can probably identify a number of differences between the language you use and the way your grandparents speak. Every successive generation makes its own small contribution to language change and when sufficient time has elapsed the impact of these changes becomes more obvious.

Ngeno Diamond (1993:35) a tshi ri:

In most cases, language loss or word loss is a gradual and occurs through the long course of the integration of one society with another via political unification, mobility, intermarriage, or education.

Maipfi a luambo lu sa shumihho kha masia manzhi a zwa vhutshilo, sa zwa polotiki na zwa makwevho a a ngalangala a vho milwa nga ayo a shumiseswaho kha masia manzhi a zwa vhutshilo. Ndi hezwi zwine Crystal (2004) a ri:

Speakers of some languages, particularly regional or minority languages may decide to abandon words based on economic or utilitarian grounds, in favour of words regarded as having greater utility or prestige.

Vhañwe vhañvhi vha dzinyambo vha fanaho na Lambert na Freed (1982: 12) kha bugu yavho “The Loss of Language skills” vha sumbedzisa uri luambo na maipfi alwo a a ngalangala zwi tshi vhangwa nga mulandu wa u shumiswa ha maipfi a nyambo mbili musi muthu a tshi khou amba mafhungo awe. Nga inwe ndila muthu a tshi amba mafhungo awe u shumisa maipfi o fhambanaho a nyambo mbili dzo fhambanaho. Ha koni u amba fhungo la fhelela o shumisa maipfi a luambo luthihi.

Hezwi ndi zwine vha zwi vhidza “Language attrition” ine musi vha tshi i talutshedza Lambert na Freed (1982:12) vha ri:

It is the loss of words of first or second language or a portion of that language by individuals. It is more common to speakers who routinely use more than one language thus tending to use both languages in a single sentence.

Hu na tshikolo tsha muhumbulo tshi ambaho zwauri u ngalangala ha maipfi na u shanduka hao zwi sokou da nahone a zwi thivhelei hone zwi tshi vhangwa ngauri vhana

vha guda maipfi a nyambo dzavho u bva kha vhabebi vhavho nga ndila yo khakheaho vha aluwa nao vha tshi a amba o di khakhea zwa sia maipfi a vhukuma a tshi mbo fa a sa tsha ambwa, vha tshi isa phanda vha dovha vha amba uri mañwe maipfi kha nyambo a vha a tshi konḁa u amba lune zwa vho kombetshedza u a toḁela ane a nga a leluwa kha u a bula lune zwa sia ayo a konḁaho u bula a tshi mbo ngalangala.

1.11 MVALATSWINGA

Tsedzuluso ya mañwalwa yo bvisela zwinzhi khagala zwi kwamaho u ngalangala ha maipfi kha dzinyambo nga u fhambana hadzo. Tshivenḁa u fana na dziñwe nyambo, ndi tshine na tshone tsha vha na maipfi ane a khou ngalangala zwi tshi vhangwa nga zwiñwe zwa zwiitisi zwo bulwaho afho nḁha. Tsenguluso iyi ndi ine ya lila u sedzulusa uri ndi afhio maipfi o ngalangalaho kha Tshivenḁa nahone zwi tshi vhangwa nga mini.

NDIMA YA VHUVHILI

2 TSENGULUSO YA MAÑWALWA

2.1 MVULATSWINGA

Ndima iyi i do bvisela khagala uri vhañwe vhañwali vha mañwalwa na vhaḡivhi vha dzinyambo vhone vha ri mini musi ho sedziwa maipfi ane a khou ngalangala kha Tshivenda na kha dziñwe dzinyambo. Afha hu do sedzeswa nga maandā zwiko zwa sekondari. Muhumbulo wa u shumisa tshiko itshi ndi u sedza uri vhañwe vhagudi vhone vha tshi kwama tsenguluso ya lushaka ulwu vhone vha ri mini. Afha hu do sedzwa dzibugu dza laiburari, thoḡisiso dza vhañwe dzo gandḡiswaho na dzi songo gandḡiswaho na mafhungo a bvaho kha ithanete.

2.2 LUAMBO LU NGALANGALA LINI

Maipfi na luambo lwo ngalangalaho ndi izwo zwine nga nḡhani ha nyimele dzi vhangaho u ngalangala hazwo nga u fhambana zwa ita uri maipfi na luambo lwonolwo zwi vhe zwi sa tsha ambwaho na u bulwa milomoni ya vhatu. Vhunzhi ha maipfi na nyambo zwi khou ngalangala zwa si tsha shumiswa kana zwa vho imelwa nga maipfi a nyambo dzisili dzi anzelaho u vha dzone dzi shumiswaho nga vhunzhi vhukati ha lushaka u fana na zwine Tshiisimane tsha shumisiswa zwone ngei kha mashango a muḡanganelano naTshipenishi ngei shangoni la Mexico.

U ya nga vhaḡivhi vha dzinyambo ndi vhane vha amba uri nyimele iyi ya sa shandukiswa nga u ḡavhanya nyambo nnzhi dza liḡhasi na maipfi azwo zwi do ngalangala tshoḡthe zwa si tsha do dovha zwa wanala na u ḡivhiwa hafhu kha ḡwaha ḡana u ḡaho.

Vhaḍivhi vha nyambo vha bula uri u ngalangala ha maipfi na luambo tshiḿwe tshifhinga ri vha ri sa tou amba uri maipfi na luambo lwonolwo zwo fa tshoḿhe. Tshiḿwe tshifhinga ri vha ri tshi khou amba uri a zwi tsha tou ambwa sa zwe u bva kale zwa vha zwi tshi ambiswa zwone. Maipfi ayo kana luambo lwonolwo zwi nga vha zwo shandukaho u bva kha nyimele yazwo ya kale u fana na zwi bulwaho nga Wade (1999:62) a tshi ri:

Languages and their words are even considered dead because they are no longer spoken in the form in which we find them in ancient writings. But they weren't abruptly replaced by other languages; instead, Ancient Greek slowly evolved into Modern Greek, and Latin slowly evolved into modern Italian, Spanish, French, Romanian, and other languages. In the same way, the Old English of Chaucer's day is no longer spoken, but it has evolved into Modern English.

Vhasedzulusi vha nga ha dzinyambo vha ri ḿdila ine maipfi na dzinyambo zwa u khou ngalangala ngayo i a thithisa na u tshuwisa. Vhaḍivhi vha dzinyambo vha ri, "to lose your own words is like forgetting your mother, and as sad, in a way", because it is "like losing part of one's soul" (Cook, 2005:103). U ngalangala ha maipfi a luambo u ya nga vhaḍivhi nga ha ngudo ya zwa dzinyambo vha sumbedza uri maipfi kha nyambo nga u fhambanana ndi ane a khou ngalangala nga luvhilo luhulwane. Claude (2009:12) a tshi amba nga ha u ngalangala ha maipfi u ri:

Every 14 days a word or phrase in a language dies. It is estimated that by 2100, more than half of the more than 6,000 languages spoken on Earth--many of them not yet recorded--may disappear, taking with them a wealth of knowledge about history, culture and the natural environment.

Ngeno Cardenas (2003:69) a tshi ḍadzisa zwe Claude a amba nga ha tshivhalo tsha u ngalangala ha maipfi na nyambo u ri:

Languages have always died (the estimate cited is 6,000 dead since recorded history began, just as organisms, animate and inanimate, have come and gone over the millennia.

U bva kha tshoḁisiso dzo itwaho nga ḁwaha wa 2006 nga vha UNESCO hu sumbedzisa uri kha liffhasi nga vhuphara hu na nyambo dzi linganaho 7000 dzine dza khou tshila, ndi dzine dza khou ambwa nga vhaḁe vhadzo lwo fhelelaho. Khadzo hedzo nyambo dza 7000, dza 60 u ya 70% wadzo ndi dzine dzi songo vhulungeaho kha u sa ngalangala. Krauss (2007:25) u sumbedza luambo sa lwo tsireledzeaho kha u sa ngalangala nga u lwa vha lu fushaho tshoḁea dzi bulwaho nga ḁḁila hei:

Languages are "safe" if children will probably be speaking them in 100 years; "endangered" if children will probably not be speaking them in 100 years, and approximately 60-80% of languages fall into this category.

Zwoḁhe zwo bulwaho afho ḁḁha zwi sia khaedu i sa takuwiho kha tshitshavha ya u vhona uri maipfi a si ngalangale vhunga zwi tshi ḁo dina mirafho ya lushaka i tevhelaho.

2.3 TSHOḁEA YA U SHANDUKA HA MAIPFI KHA LUAMBO

Nyambo dzoḁhe dzi ambwaho nga vhathu vhoḁhe dzi khou shanduka na u ngalangadza maipfi adzo. Hezwi ndi zwi vhangwaho ngauri nyambo a dzo ngo dzula fhethu huthihi, dzi khou dzulela u shanduka misi yoḁhe hu u itela u swikela na u takadza tshoḁea dza vhaḁe vhadzo. Izwi ndi zwi songo khakheaho, arali ho vha hu si na u shanduka, ndi musi maḁwe maipfi a vhuḁhogwa ane ra a lila kha vhutshilo ha musalauno hune thekhinolodzhi ya vha yo ḁḁnea maḁḁa tshoḁhe ndi musi ri tshi ḁo vha ri si nao. Tsumbo, maipfi a fanaho na fekisi, thawara na modemu tshahwe ri tshi tou ḁea anea mararu.

Tshanduko idzi dza luambo ndi dzi vhonehloho dzi tshi nga a dzi vhonehloho vhunga dzi tshi itea nga u ongolowa. Tshanduko dzenedzi dzi tshi itea hu vha na u aluwa ha luambo, ha dzi dovha ha vha hu tshi vha na u ngalangala ha maipfi luamboni nga vhudalo.

As long as the needs of language users continue to change, so will the language. The change is so slow that from year to year we hardly notice it. But reading Shakespeare's writings from the sixteenth century can be difficult. If you go back a couple more centuries, Chaucer's Canterbury Tales are very tough sledding, and if you went back another 500 years to try to read Beowulf, it would be like reading a different language (Crystal, 2001:9).

Vhane vha dzinyambo a vho ngo sokou dzula fhethu huthihi, vha khou shanduka u ya nga zwifhinga na fhethu hune vha dzi wana vhe hone. Vhathu vha tshi shanduka, na thodea dzavho na dzone dzi a shanduka zwi tshi katela na luambo lwavho uri na lwone lu tea u shanduka. Thekholodzhi, zwibveledzwa zwine vha zwi bveledza na u dziselwa zwone zwi tshi bva huwe na huwe zwi tea u newa madzina, maipfi a u zwi vhidza uri zwi anane na zwe zwa dela zwone tshitshavhani. Hezwi zwi do amba uri huwe hu do tea u sikwa maipfi o teaho u itela u fusha thodea dza luambo lwonolwo na vane vhalwo. Hu tshi khou sikiwa maipfi, mane a do vhonehloho a tshi nga ha tsha dzihelwa ntha, zwa vho sia a si tsha shumiswa, a vho vhonehloho a tshi nga ndi maipfi o ngalangalaho vhukati ha zwitshavha. Naho hu tshi do vha na u ngalangala ha maipfi, ndi zwa vhudhogwa uri hu sikwe mane hu u itela uri luambo lu aluwe.

Kha u itela u fusha thodea ya u shanduka na u aluwa ha luambo, luambo lu na ndila dzo fhambanaho dzine lwa ita vhunga lwa sa dzisikela maipfi lu tshi do dzula lu tshi tshirole. Hu na ndila nnzhi dzine luambo lwa dzi tevhela musi lu tshi lila u dzisikela maipfi alwo, u tou swaswara dziwe dza ndila idzo afha fhasi hu do tevhela dziwe dzadzo thukhuthukhu.

Luambo lu nga sika maipfi alwo lwone luṅe a sa bviho huṅwe fhethu, lwo sokou tou sika ipfi lo teaho u vhidza tshithu tshine tsha khou tea u ṅewa dzina kana ipfi lo teaho.

By creating from scratch many of the new words added to the ever-growing lexicon of many languages are just created from scratch, and often have little or no etymological pedigree. A good example is the English word *dog*, etymologically unrelated to any other known word, which, in the late Middle Ages, suddenly and mysteriously displaced the Old English word *hound* (or *hund*) which had served for centuries. Some of the commonest words in the language arrived in a similarly inexplicable way (e.g. *jaw, askance, tantrum, conundrum, bad, big, donkey, kick, slum, log, dodge, fuss, prod, hunch, freak*) (Crystal, 2001:10).

Kha mafhungo o sumbedziwaho afho ṅṅha ri pfa Crystal a tshi ombedzela uri luambo lwone luṅe lu a kona u sika maipfi maswa. Honeha ṅṅila yo ḍowealeho ndi ya uri luambo lu nga lomba maipfi a tshi bva kha dziṅwe nyambo dzisili, lwa a dzhia uri a shumisee sa maipfi a luambo lwao. ṅṅila iyi ya u sika maipfi i vha ṅṅila ine ya shumiseswa kha u fhaṅa nyambo nznhi ri tshi katela na kha Tshiisimane na Tshivendḍa. Tshivendḍa tshi tshi lomba maipfi tshi lomba kha Tshiisimane na kha dziṅwe nyambo dzi wanalaho tsini natsho.

Maṅwe maipfi ri nga a sika nga u shumisa madzina mbumbano. ṅṅila iyi ya u ḍisikela maipfi i a wanala kha nyambo nznhi nga vhuphara hu tshi katelwa na Tshivendḍa. ṅṅila iyi ndi iṅalutshedzeaho khwiṅe nga nga ṅṅila heyi:

Many languages, including English allow the formation of compound words by fusing together shorter words (e.g. airport, seashore, fireplace, footwear, wristwatch, landmark, flowerpot, etc) (Crystal, 2001:12).

Hu na dziñwe ndila dzi fanaho na u shumisa ipfikhau kana maipfikhau dzine dzi khou shumiswa ano maḍuvha u sika maipfi maswa kha nyambo u ya nga u fhambana ha sala hu na maipfi a t̄anganedzeaho nahone a ḍifhaho milomoni ya vhaambi sa maipfi e a vha e hone u bva kale.

2.4 ZWI XELELAHO LUSHAKA MUSI MAIPFI A LUAMBO ZWI TSHI NGALANGALA

Luambo na maipfi alwo ndi zwiga zwiḡalusi zwi ḡalulaho lushaka. Zwinzhi zwi kwamaho khalitsha, vhurereli na maḡalifhele zwi tshi kwama matshilele a vhatu zwi tshenzhemea nga zwi bulwaho ho shumiswa luambo. Hezwi ndi zwi angaredzaho dzithabelo, dzithevhula, vhurendi, zwikhoḡo, nḡivho ya zwa malumelisele kha vhana, mikhwa na zwiñwe sa zwo bulwaho afha fhasi, zwoḡhe ndi zwi tshetshemiswaho khwiñe nga luambo. Hezwi ndi zwine musi luambo na maipfi alwo zwi tshi ngalangala arali zwa sa vhuyiswa hafhu kha luambo luswa lu imelaho lwa kale hu mbo vha u ngalangala tshoḡhe ha murafho wonoyo ri tshi kwama zwa khalitsha na mvelele yalwo. Nga zwenezwo ndi zwa ndeme uri hu sa tendelwe u ngalangala ha maipfi na luambo nga tshitshavha tshiñwe na tshiñwe. Ri tshi redza zwe Dalby (2003:143) a amba nga izwo zwo bulwaho afho nḡha u ri:

But language is a powerful symbol of a group's identity. Much of the cultural, spiritual, and intellectual life of a people is experienced through language and spoken words. This ranges from prayers, myths, ceremonies, poetry, oratory, and technical vocabulary to everyday greetings, leave takings, conversational styles, humor, ways of speaking to children, and terms for habits, behaviors, and emotions. When words and its language are lost, all of this must be refashioned in the new language—with different words, sounds, and grammar— if it is to be kept at all. For these reasons, among others, it is often very important to the community itself that its language and words survive.

A tshi isa phanda Dalby (2003:145) u sumbedzisa uri ndi kha luambo fhedzi ho shumiswa maipfi alwo hune divhazwakale ya lushaka luñwe na luñwe ya nga anetshelwa na u pfukiselwa kha mirafho i daho. Arali luambo na maipfi alwo zwa nga ngalangala zwi ngalangala na ndivho ya divhazwakale ya lushaka lwonolwo nahone zwi ita uri vhagudi vha dzinyambo vha kundelwe u guda nga ha lushaka lukene na zwine lushaka lwonolwo lwa divha.

Thomason (2001:41), a tshi dadzisa izwo zwo bulwaho afho ntha u ri:

The loss of language and its words brings loss of identity and sense of community, loss of traditional spirituality, and even loss of the will to live, to lose your language and its words is to lose your spiritual life, your very means of survival in this hostile world.

Kha thodisiso yawe Krauss (2007:21) a tshi amba nga ha u ngalangala ha maipfi na dzinyambo u ri u ngalangala ha maipfi ndi zwine zwa livhisa kha uri luambo lu diwane lu kha u khombo ya u ngalangala tshothe lu sa tsha ambwa nga ndila kwayo. Ndi hezwi zwine a tshi zwi amba a ri,

A language that continues to lose its words is in danger of becoming an endangered language, a language that is at risk of falling out of use. Or when speakers of certain language fail to use it correctly, use it in an increasingly reduced number of communicative domains, and cease to pass it on from one generation to the next in a correct manner (Krauss, 2007:21).

U ngalangadza maipfi na luambo washu zwi livhisa kha u do balelwa u bvisela khagala khalitsha ya lushaka, vhurereli ha lushaka nga ndila kwayo vhunga zwo no bulwa afho ntha uri zwothe zwi tshenzhemea khwine nga luambo na maipfi alwo.

2.5 ZWI VHANGAHO U NGALANGALA HA MAIPFI NA DZINYAMBO

Muñwe wa vhaḁivhi vha dzinyambo, a vhidzwaho Dressler ene u ri hu na ḁila nnzhi dzine dzinyambo na maipfi a nyambo zwa ngalangala ngadzo. U ri maipfi a a ngalangala musi hu si tshe na murafho u pfukiselaho maipfi a luambo kha murafho muswa lune ha sala hu si tshe na vhana kana murafho muswa u gudaho maipfi na luambo lwa murafho wonoyo.

A tshi amba Dressler (1988:22) u sumbedzisa uri maipfi a a dovha a ngalangala musi muraḁo muthihi o salaho e eḁhe wa luambo lukene a tshi lovha zwa sia maipfi a luambo lwonolwo a tshi tou sala a tshi wanala mañwalwani a lwonolwo luambo arali ho vhuya ha vha na mañwalwa a luambo lwonolwo o vhuyaho a ñwalwa fhasi kana kha vhurendi na dzinyimbo dza vhenevho vhatu. Ndi hezwi zwine ri tshi redza zwe a amba a tshi ḁea phambano ya izwo zwo bulwaho afho ḁḁha a ri:

Endangered language is one with few or no children learning words of their language and an extinct language is one in which the last native speaker of words or language has died (Dressler, 1988:21).

Maipfi a luambo a a dovha a ngalangala nga mulandu wa ḁḁwelo mmbi vhukati ha miḁa ine khayoy vha vha tshi dzhiela fhasi maipfi a luambo lwavho na luambo lwavho lwa ḁamuni lune vhaaluwa vha si tame u pfukisela luambo lwonolwo kha vhana vhavho fhedzi musi vha tshi davhidzana nga tshavho vhaaluwa vhenevho vha vha vha tshi davhidzana nga luambo lwavho lwa ḁamuni ngeno vha tshi davhidzana na vhana vhavho vha tshi shumisa maipfi na luambo lusili. Zwenezwo zwi ita uri maipfi a luambo lwavho a ngalangale miḁani yeneyo nga zwiḁuku u swika hu sa tsha ambwa luambo lwa ḁamuni. A tshi amba Crystal (1995:76) u ri:

This is not usually a sudden event, but a slow process of each generation learning less and less of the subtleties of the language, until it remains only in poetry and song. For example, a family's adults may speak in an older native language, but when they have children, they may not pass on this language, and therefore the words and language die in that family.

Brenzinger (1998:45) a tshi ḡadzisa zwe Dressler a amba afho nṯha a tshi amba nga ha u ngalangala ha maipfi na nyambo u ri:

Word lost and language attrition is a process that affects speech communities where the level of linguistic competence or linguistic proficiency that speakers possess of a given language variety is decreased, eventually resulting in no fluent speakers of the variety. This may affect any language idiom, including dialects and languages. It is the loss of proficiency in a language at the individual level.

Lindsay (1998:47) ndi a sumbedzisaho uri murafho muswa, wone u teaho u hwala vhuḡifhinduleli ha u vhona uri maipfi na nyambo zwi sa ngalangale nga u zwi guda ndi wone u re fhasi ha mutsiko nga nṯhani ha nyanḡadza mafhungo i itaho uri vha vhone hu si na ndivho kha u guda na u dzhiela nṯha nyambo na maipfi zwa luambo lwavho. A tshi zwi sumbedzisa Lindsay u ri:

The younger generation feels the pressure especially strongly; television and movies often send a message that discourages the maintenance of community values, inviting young viewers to join a more glamorous and more commercialized world that has no apparent connection to their native community and its elders and traditions (Lindsay, 1988:47).

Bentley (2010:57) u ri u dzulelana ndi zwiṅwe zwiṅwe zwa vhanga uri maipfi a luambo vhukati ha nyambo mbili dzi re tsini na tsini a milane hu shume a luṅwe luambo lune lwa nga vha lu lwone lu dzhielwaho nṅha kha dzenedzo nyambo mbili zwi tshi itwa nga zwa polotiki kana lu luambo lu shumesaho kha zwa makwevho. Ndi hezwi zwiṅwe a tshi amba nga maipfi awe ra pfa a tshi ri:

Word lost and language death occurs in unstable bilingual or multilingual speech communities as a result of words or language shift from a regressive minority language to a dominant majority language (Bentley, 2010:57).

U khwaṅhisa zwo bulwaho afho nṅha, Kulick (1994:4) ndi ane a bula uri nṅila ine ra bula maipfi musi ri tshi amba luambo i a tuṅuwedzwa na nga nṅila ine vhane ra dzula navho kana vhane ra vha vhaṅedzani navho vha bula ngayo maipfi. Izwi ndi zwiṅwe zwa nga ita uri maipfi o teaho a luambo a ngalangale zwi songo tea zwi tshi vhangwa ngauri tuṅuwedzo ya maṅwe maipfi i songo teaho ndi khulwane u swika ngafhi. Afha fhasi ri tshi redza maipfi awe ri pfa Kulick (1994:4) a tshi ri:

Language also changes very subtly whenever speakers come into contact with each other. No two individuals speak identically. People from different geographical places clearly speak differently, but even within the same small community there are variations according to a speaker's age, gender, ethnicity and social and educational background. Through our interactions with these different speakers, we encounter new words, expressions and pronunciations and integrate them into our own speech. Even if your family has lived in the same area for generations, you can probably identify a number of differences between the language you use and the way your grandparents speak. Every successive generation makes its own small contribution to language change and when sufficient time has elapsed the impact of these changes becomes more obvious.

Diamond (1993:35) a tshi ḡadzisa zwo bulwaho afho nṯha u ḡadzisa nga u rali:

In most cases, language loss or word loss is a gradual and occurs through the long course of the integration of one society with another via political unification, mobility, intermarriage, or education.

Muṅwe wa vhaḡivhi vha dzinyambo a vhidzwaho nga ḡa Woodbury ndi ane a amba uri maipfi a luambo na nyambo zwi a ngalangala nga u luambo lwonolwo na maipfi a luambo lwonolwo zwa ḡiwana zwi fhasi ha mutsiko wa u ḡiwana zwi tshi kombetshedzea u ṯanganywa na luambo luhulwane khalwo. Ndi afho hune wa wana vhatu vha luambo luṯuku vha tshi kombetshedzea u guda luambo lune lwa vha lusili nga nṯha ha lwa vhone vhaṅe. Kanzhi ndi hune na wana luambo lwonolwo lu tshi mbo ṯutshela u guda luambo lwa vhone vhaṅe na zwine khalitsha yavho ya vhonala na u ḡidzumbulula ngazwo. U fana na zwo iteaho ngei Denmark na Turkey sa zwine Woodbury (2006:57) a zwi ambisa zwone afha fhasi.

Far more often, however, words and languages get lost when a community finds itself under pressure to integrate with a larger or more powerful group. Sometimes the people learn the outsiders' language and words in addition to their own; this has happened in Greenland, a territory of Denmark, where Kalaallisut is learned alongside Danish. But often the community is pressured to give up its language and even its ethnic and cultural identity. For an example, the ethnic Kurds in Turkey were forbidden by law to print or formally teach their languages. It has also been the case for younger speakers of Native American languages, who, as recently as the 1960s, were punished for speaking their native languages at boarding schools.

Maipfi a luambo lu sa shumihlo kha masia manzhi a zwa vhutshilo, sa zwa polotiki na zwa makwevho a a ngalangala a vho milwa nga ayo a shumiseswaho kha masia manzhi a zwa vhutshilo. Ndi hezwi zwine Crystal (2004:31) a ri:

Speakers of some languages, particularly regional or minority languages may decide to abandon words based on economic or utilitarian grounds, in favour of words regarded as having greater utility or prestige.

U bva kha bugu yavho “The Loss of Language skills”, Lambert & Freed (1982:12) vha sumbedzisa uri luambo na maipfi alwo zwi a ngalangala zwi tshi vhangwa nga mulandu wa u shumiswa ha maipfi a nyambo mbili musu muthu a tshi khou amba mafhungo awe. Nga inwe ndila muthu a tshi amba mafhungo awe u shumisa maipfi o fhambanaho a nyambo mbili dzo fhambanaho. Ha koni u amba fhungo la fhelela o shumisa maipfi a luambo luthihi. Hezwi ndi zwine vha zwi vhidza “Language attrition” ine musu vha tshi i talutshedza Lambert na Freed (1982:12) vha ri:

It is the loss of words of first or second language or a portion of that language by individuals. It is more common to speakers who routinely use more than one language thus tending to use both languages in a single sentence.

2.6 ZWINE ZWA NGA THIVHELA U NGALANGALA HA MAIPFI NYAMBONI

Hu na mihumbulo minzhi yo fhambanaho u bva kha vhasedzulusi na vhadivhi vha dzinyambo nga ha zwine zwa nga itwa kha u thivhela u ngalangala ha maipfi na luambo. Crystal (1995:143) u sumbedzisa uri fhungo la u vhulunga maipfi na luambo uri zwi sa ngalangale li toda mutingati vhukati ha vathu na zwiimiswa u ya nga u fhambana hazwo. U ri a tshi amba a sumbedzisa uri heli fhungo li toda vhadivhi vha dzinyambo, vhadivhivhi vha “anthropology” na vhane vha vha na dzangalelo uri vha bvisele khagala nyambo u mona na lifhasi dzine vha vhona dzi kha khombo ya u xeletwa ha maipfi na u vha khakhathini ya u do ngalangala. Vha dzi gude lwo fhelelaho, vha bveledzise thalusamaipfi dza idzo nyambo, bugu dza divhaluambo dza nyambo idzo, muñwalo na mañwalele a nyambo idzo nahone hu gudiswe vhañe vha nyambo

idzo vhudededzi na vhaḍivhi vha nyambo uri vha ḡo kona u gudisa vhaḥwe nga ha maipfi na nyambo idzo.

A tshi isa phanḡa Crystal (1995:143) u sumbedzisa hafhu uri hu tea u humbelwa muvhuso na zwiimiswa zwawo uri zwi tikedze, u tsireledza na u ḡhonifha nyambo dzenedzo dzine dza vhoneala dzi kha khombo ya u xeledwa nga maipfi na u ḡo ngalangala.

Ri tshi redza zwe a amba Crystal (1995:143) u ri:

Linguists, anthropologists and other interested individuals need, as a minimum, to identify which languages are endangered around the world, to learn enough about each of them to produce a dictionary, a grammar, and a written form of the language, to train native speakers of these languages as teachers and linguists, and to secure government support for protecting and respecting these languages and their speakers.

U ya nga Crystal (1995:149) tshitshavha tshi lilaho u vhulunga na u tsireledza maipfi a luambo lwatsho na luambo tshi na maga manzhi ane tsha nga a dzhia u fana na zwe zwa itwa kha luambo lwa Tshihevheru na Tshiairishi, dzone nyambo dze dza wana nga maanḡa thikhedzo u bva kha zwa polotiki na kha zwiimiswa zwo fhambanaho zwa muvhuso na zwi si zwa muvhuso musi nyambo idzi dzi tshi khou dzheneledwa nga ḡḡḡḡwedzo u bva kha luambo lwa Tshiisimane.

Vhaḍivhi vha nyambo vha dovha vha sumbedzisa uri luambo na maipfi alwo zwi a vhulungwa uri zwa sa ngalangale nga u thoma zwikolo zwa ndelazwixele hune vhana vha gudiswa nga luambo lwavho lwa ḡamuni nahone nga vhalala vha luambo lwonolwo

u fana na zwo itea ngei kha ɔa New Zealand. Kha ɔa New Zealand, tshitshavha tsha Maori ndi tshe tsha thoma zwikolo zwa ndelazwixele he zwikolo zwenezwo khazwo ha tholwa vhalala vha tshitshavha tsha Maori he vhana vha vha tshi khou funzwa luambo lwa Maori fhedzi, mbekanyamaitele ye vhone vhaṅe vha i vhidza “Tshitaḥa tsha luambo” (Language nests). Mbekanyamaitele iyi, heneḥa New Zealand, Hawaii na Alaska ndi he ya elela u vhuya u swika kha zwikolo zwa phuraimari huṅwe na kha zwikolo zwa sekondari muhumbulo muhulwane wo vha u wa u vhulunga luambo na maipfi alwo. Wade (1999:76) a tshi zwi amba u ri:

In New Zealand, Maori communities established nursery schools staffed by elders and conducted entirely in Maori, called “*kohanga reo*”, 'language nests'. There, and in Alaska, Hawaii, and elsewhere, this model is being extended to primary and in some cases secondary school.

A tshi isa phanḁa Wade (1999:77) u sumbedzisa uri kha ɔa California vha na mbekanyamaitele yavho ya luambo ine kha vhupo vhune vhalala vha hone vha vha vho sala vhe vhaṅuku, vhana vha hone vha tea gudiswa maipfi na luambo lwavho u bva kha vhalala vhenevho vho salaho zwi na mbadelo ṅhukhuṅhukhu i ṅewaho vhenevho vhalala, vhone zwiko zwa maipfi o teaho na luambo lwa vhupo honoho. Hu dovha ha vha na maguvhangano manzhi, dzikhonifarentsi nnzhi na maṅwalwa manzhi a ṅuṅuwedzaho nyaluwo, u tikedza vhathu, zwikolo na zwitshavha kha ndingedzo dzoṅhe dzine dza itwa kha u alusa na u thivhela u ngalangala ha maipfi na luambo.

Nga nṅha ha izwo, vhaḁivhi vha dzinyambo vha sumbedzisa uri vhasedzulusi vha nga thusedza kha u vhulunga luambo na maipfi na nga u tou shumisa dzividiothaeiphi, dzikhasete na u tou zwi ṅwala maṅwalwani lwa tshiofisi na lu si lwa tshiofisi na nga u ita

mupindulelo ho teaho, hu dovhe hu itwe tsenguluso dzo dziaho dza ṅdivho ya maipfi na milayo ya luambo lwonolwo nahone hu ṅwalwe na ṅhalusaipfi dza luambo.

Researchers make videotapes, audiotapes, and written records of language use in both formal and informal settings, along with translations. In addition, they analyze the vocabulary and rules of the language and write dictionaries and grammars (Wade, 1999:78).

U ya nga David Crystal, a tshi sumbedzisa nga ha zwine zwa nga itwa kha u thivhela u ngalangala ha maipfi na nyambo u sumbedzisa uri zwi nga vha zwo lengaho kha u ita ndingedzo dza u thivhela u sa ngalangala ha maipfi na luambo kha tshitshavha tshine vhaṅe vha luambo vha nga vha vhe vhaṅu kana vho aluwesa kana tshitshavha tshenetsho tshi si na dzanangalelo ḽa u vhuwedzedza nyimele ya luambo lwatsho ngonani. Honeha zwi a konadzea u ita mvusuludzo ya luambo na maipfi alwo lwa vha na vhutshilo vhuswa.

U ya nga Crystal (1999:3) hu na maga ane arali a tevhelwa, luambo na maipfi alwo zwi nga vha zwo tsireledzeaho na u vhulungea. U ri ḽiga ḽa u thoma ndi ḽa uri tshitshavha tshone tshine tshi tea u tenda kha u ḽidzhenisa kha uri luambo na maipfi alwo zwi khou tea u vhulungwa na u tsireledzwa. Arali zwa sa ralo ndingedzo dzoṅhe dzine dza nga itwa kha u tsireledza maipfi na luambo ulwo zwi ḽo vha u ḽinetisa.

A tshi amba nga ḽi ḽiga Crystal u sumbedza uri zwitshavha zwinzhi ndi zwi sa tami maipfi na nyambo zwadzo zwi tshi vha zwo vhulungeaho na u tsireledzea, a vha ḽidini ngazwo hezwo. Zwine vhone vhaṅe vha takalela zwone ndi u ḽivhona hu u fhaḽwa nga u dzhenelelwa nga nyambo na maipfi asili, nyambo na maipfi ane vhone vha a dzhia e o dzikaho, nyambo dzi vha ṅeaho mishumo na matshilele a vhonehalo e a maimo a ṅṅha. Hezwi ndi zwine Crystal a ri kuhumbulele ukwu ndi kune kwa tea u ṅhonifhiwa honeha ndi kune a ku tei u sokou litshiwa kwo ralo ku sa itelwi khaedu ya u ku shandukisa mihumbuloni ya vhathu. Hezwi ndi zwine ene muṅe Crystal (2001:7) kha nyambedzano yawe na Jack Scholes a zwi vhea nga u rali, “we must remove this linguistic apathy within such communities”.

A tshi isa phanda u ri hu tea u vha na u sumbedza thonifho dza nyambo dzi vhonealaho sa dzone thukhu. A tshi isa phanda u eletshedza uri hu vhe na ndambedzo i itwaho i kha sia la masheleni uri hu do kona u thomiwa mabudo, hu do kona u wana na zwishumiswa na u do pfumbudzwa ha vhadededzi vhane vha do thusa kha u gudisa zwitshavha kha u vhulunga na u tsireledza maipfi na nyambo nga u fhambana hadzo. A tshi isa phanda Crystal (1999:3) u ri:

In huge number of cases, there need to linguists, to get on with the basic task of putting words and language down on paper. That's the bottom line, isn't, getting the language and its words documented, recorded, analyzed, written down.

Kha u ita izwo zwothe zwo bulwaho afho ntha Crystal u sumbedzisa uri zwothe zwi na ndivho. Ndivho ya u thoma ndi ya zwa pfunzo, uri vhathu vha kone u vhalala na u guda nga ha luambo lwavho vhunga lu tshi do vha lu tshi vho wanala manwalwani. Ndivho ya vuvhili u sumbedzisa uri, sa zwine ra ita ri tshi lila u vhulunga na u tsireledza zwothe zwifuwo na zwimela kha u fa, u fa na u ngalangala ha maipfi zwi fhungudza vuhulwane ha shango lashi, vuhulwane siani la zwa u talifha na divhazwakale ya lushaka na u ndivho ya khalitsha ya lushaka lwonolwo. Crystal (1999:4) a tshi sumbedzisa vuhulwane ha luambo kha u vhulunga khalitsha u dadzisa nga uri, "every language and its words is a temple in which the soul of those who speaks it is enshrined".

2.7 THYIORI DZIKWAMAHO U NGALANGALA HA LUAMBO NA MAIPFI ALWO

Vhadivhi vha nyambo vha fanaho na David Crystal vha bula uri luambo na maipfi alwo zwi a ngalangala zwi tshi itwa nga nthani ha uri vha vha luambo vhone vha vha tou funa lu tshi ngalangala, vha sa zwi iti tshithu nge vha vhona lu tshi nga a si lwa ndeme,

vha tendelela hu tshi dzhenelela maipfi a nyambo dzisili, dzine kha vhone vha vhona dzi nyambo dzo vuḁaho, nyambo dzine musi vha tshi dzi amba na u bula maipfi adzo vha pfa dzi tshi vha vhea nṯha, nyambo dzine vhone vhaṅe vha pfa dzi nyambo dza mishumo. Kha avha ndi vhane arali zwa sa tou bva kha vhone vhaṅe uri vha tama u shandukisa nyimele ya maipfi na luambo lwavho, ndingedzo dzoṯhe dzine dza nga itwa kha u vhuedzedza nyimele iyi hu ḁo vha u ḁinetisa. U ri a tshi zwi bula Crystal (2001:7) a ri:

First of all, there has to be a willingness on the part of the people themselves to save their language. It is only possible to remove the linguistic apathy in a community if they stand up on their own and say “We must save our our language.” I call this the “bottom up factor.”

Musi hafhu ro sedza ḁiṅwe ḁiga ḁine ra nga thivhela hafhu u ngalangala ha maipfi na luambo, Crystal (2001:7) u dovha a sumbedza hafhu zwine arali ri tshi khou tou pindulela ra nga ri ndi ndingedzo ya u bva nṯha ri tshi ya fhasi. Kha ḁiga ḁi hu sumbedzwa uri arali zwa sa thoma u bva kha muvhuso, u bva hanengei nṯha khawo wo shumisa ndayotewa ine ya ombedzela tsireledzo ya luambo na maipfi, nga u shumisa mivhusoyapo na u shumisa zwiimiswa zwi ngaho zwickolo, a hu na maipfi a luambo na nyambo dzine dza nga lalama arali zwa sa thoma nṯha muvhusoni.

Kuṅwe kuhumbulele ndi ku sumbedzisaho uri u vhulunga na u tsireledza maipfi na luambo ndi zwi ḁuraho vhukoni. Hu tea u vha na vhaḁivhi vha konaho u tsireledza na u vhulunga luambo na maipfi alwo. Vha sengulusa luambo, ḁivhaluambo yalwo ya ṅwalwa fhasi, ṯhulusaipfi dza luambo dza ṅwalwa, zwiṯori zwa luambo lwonolwo zwa ṅwalwa fhasi na u rekhodiwa fhasi uri zwi ḁo kona u funziwa. Hezwi zwa amba uri hu ḁo tea u vha na vhadededzi vha u funza, hu ḁo vha na u gudiswa ha vhadededzi uri vha

tea u funza hani nahone hu vhe na zwishumiswa zwine zwa do shumiswa kha u funza na u guda.

Sandra J. S, (1999: 7) ene a tshi bvisela khagala kuhumbulele kwawe nga ha ndivho ya maipfi na luambo lwa damuni nga thyiori yawe “*Communicative Language Teaching*” u sumbedzisa uri nyambo dzisili dzi gudisea khwiṅe kha ṅwana arali e na ndivho yo fhelelaho ya maipfi a lumbo lwawe lwa damuni. A tshi isa phanda u ri:

Language is seen as a social tool that speakers use to make meaning; speakers communicate about something to someone for some purpose, either orally or in writing.

Izwo zwo bulwaho afho nṯha ndi zwi khwaṯisaho vhuṯhogwa ha ndivho ya maipfi na luambo lwa damuni kha vhathu vhoṯhe hu tshi katelwa na vhana.

A tshi isa phanda Sandra J. S, (1999: 7) u sumbedza uri ndi nga maipfi na luambo lwa hayani hune ndivho na vhukoni ha ṅwana ha kona divhonadza kha tshinwe na tshinwe tshine a ita.

Sandra J. S, (1999: 8) u dovha a sumbedza uri luambo na maipfi alwo ndi zwone zwi fhaṯaho mvelele ya lushaka luṅwe na luṅwe, zwenezwo lushaka lu sa divhiho luambo na maipfi alwo lu xedza mvelele.

A tshi fhedzisa u ombedzela uri ndi zwa ndeme uri vhana vha tuṯuwedzwe u didzhenisa kha vhunzhi ha zwithu zwi lilaho u shumiswa ha luambo kha zwikhala zwinzhi zwa u guda. Ri tshi redza zwe a amba ri pfa Sandra J. S, (1999: 7) a tshi ri: “It is essential that learners be engaged in doing things with language—that is, that they use language for a variety of purposes in all phases of learning”.

2.8 MVALATSWINGA

Kha ndima iyi ho bviselwa khagala zwine vhaḥwe vhaḥwali, vhasedzulusi na vhaḍivhi vha dzinyambo vha amba zwone musi ho sedzwa kungalangalele kwa maipfi na nyambo. Ndeme ya uri luambo lu shanduke, na zwine nyambo nga u fhambana dza alusa luambo ngadzo dzo bviselwa khagala. Ho bviselwa zwivhangi zwa u ngalangala ha maipfi na maga ane a nga tevhelwa musi hu tshi lilwa u thivhela nyimele dzi itaho uri luambo lu ngalangale na u xedza maipfi. Ho sumbedziswa vhuṭhogwa ha zwitshavha zwone zwiṅe uri mafhungo a u vhulunga maipfi avho na luambo lwavho zwi bva kha vhone vhaṅe, arali zwa sa thoma kha zwitshavha zwone zwiṅe ndingedzo dzoṭhe dzine dza nga bva kha masia oṭhe nga u fhambana hu ḍo vha u ḍinetisa. Muvhuso na wone u tea u ḍidzhenisa lwo fhelelaho kha u vhona uri maipfi na nyambo dzi shumiswaho a dzi khou dzhielwa fhasi u thusedze na nga masheleni, na nga u pfumbudza vhadededzi vha u ḍo gudisa zwitshavha kha u tsireledza luambo na maipfi alwo.

NDIMA YA VHURARU

3 MADZINA O NGALANGALAHO KHA TSHIVENḌA

3.1 MVULATSWINGA

Kha ndima iyi hu ḍo bviselwa khagala madzina ane a vhone a tshi khou ngalangala kha luambo lwashu lwa Tshivenḍa. Madzina ane a vhone a sa tsha shumiswa kana u shumiseswa nga vhudalo hu na uri o vha o tea u vha a tshi kha ḍi shumiswa. Hu ḍo bviselwa khagala uri ndi ngani maipfi ayo a tshi vhone a sa tsha shumiseswa, nahone arali hu na ane a khou shumiswa vhudzuloni hao zwi ḍo bviselwa khagala. Madzina ayo a tshi bviselwa khagala a ḍo bviselwa khagala nga u tou a khethekanya nga zwiḡwada. Hu ḍo vha na madzina a zwishumiswa zwinzhi nga u angaredza, hu tshi ḍo angaredzwa zwijiwa, mitshelo, zwifuko na zwiḡwe. Hu ḍo dovha ha vha na madzina a angaredzaho na maitele a zwithu.

3.2 MADZINA O NGALANGALAHO KHA SIA ḲA KUMALELE KWA TSHIVENḌA

U ya nga Milubi (1984:128) kumalele kwa Tshivenḍa, u fana na kha dziḡwe tshaka ku na luambo lwa hone, luambo lu shumiswaho lu songo ḍowealeho, luambo lu shumiswaho heneḡho kha nyimele ya lumaloni. Luambo ulwu lu katela masheleni a bviswaho musi hu kha mishumo yeneyo zwiambaro na zwijiwa zwi ḡiwaho misi yeneyo ya mbingano.

Kha mbekanyamushumo ya tshiḡitshi tsha Phalaphala, muḡwe wa dziphurofesa vho no yaho u awela vho sumbedzisa zwinzhi nga ha maipfi ane a khou ngalangala kha Tshivenḍa. Vho kwamavho na maipfi kha sia Ḳa zwa mbingano. Vha tshi amba vho

sumbedzisa uri vhana vha musalauno maipfi a fanaho na aya a tevhelaho ndi ane a vha nga a ðivhi vhunga a sa tsha shumiswa ano maðuvha.

Hu na tshelede ine ya bviswa musu muthu a tshi thoma u mala musidzana, **mapfangannyi** (Milubi,1984:128).Vhathu vhanzhi ano maðuvha a vha i ðivhi uri ndi **mapfangannyi**. Ipfi ili lo ngalangala ngauri ano maðuvha tshelede vhomakhulu vha tou ta gemo luthihi lihuluhulu zwa vha zwo fhedzana. Masheleni manzhi u ya nga misho ya mamalele a hu tshe na.

Luambiso, hei ndi tshelede ine ya bviswa musu vha muṭa vha tshi ðivhiga uri vho tama u mala kha muṭa mukene. Musu vha muṭa vho tama khomba muṭani mukene, vha a rumela nendila wa u tshimbidza mafhungo eneo a u ambisa khomba. Vha tshi ya muṭani wa khomba yeneyo vha tuwa na tshelede ya luambiso. Masheleni aya ha tsha bviswa musu hu tshi itwa zwa u ambisana vhunga ano maðuvha muṭhannga na khomba yawe vha tshi vha vhone vhane vhane vha ðitshimbidzela mafhungo avho. Dzina ili la **luambiso** a li tsha shumiswa, nga nthani ha zwenezwo ipfi ili li khou thoṭhela milomoni ya vhathu.

Musu mukwasha a tshi toḁa u dzhena muḁini wa vhomakhulu ha sokou dzhena a tshi zanyuka lini, hu na masheleni ane a tea u thoma u a bvisa a konaha u tendelwa uri a kande miṭa ya vhomakhulu wawe, hei ndi ine nga tshikale ya vha i tshi vhidzwa **khandamuṭa** (Milubi,1984:128). Ano maðuvha a hu tsha bviswa tshelede ya dzina ili vhunga ano maðuvha mukwasha na khomba yawe vha tshi sokou dzhena vha tshi zanyuka vhomakhulu vha sokou vhona nga goloi muṭani huṅwe na u ðivhadzwa vha songo ðivhadzwa kana ho sokou pfi ndi khou vhuya na mueni nga uyo wa khomba ya hone.

Mukwasha u do ri o no tendelwa u kanda miṭa ya vhomakhulu, a do di dovha a bikelwa zwiliwa hafhu a la, kanzhi vhakwasha vha tshi la zwiliwa ha vhomakhulu a vha li vha fhedza lini, vha a sia. Zwiliwa zwo salaho musi vhakwasha kana ene muṅe mukwasha o zwi sia zwi na dzina. Heji dzina a li tsha ambiwa ano maḍuvha, lo ngalangala. Dzina ili ndi **makokosha**, a li tsha shumiswa ngauri ano maḍuvha mukwasha ha tsha dala ha vhomakhulu a edela kana lwa u dzula hone, ano maḍuvha vhakwasha vhunga vhe vhathu vha zwikhuwani, vha vhuya na vhafumakadzi vha vhuyela dzihodelani vha edela hone. Zwenezwo **makokosha** ha tsha wanala, ndi ngazwo na dzina ili li tshi khou ngalangala.

Hu na **khumbelatshiashi**, ano maḍuvha tshelede iyi vhomakhulu a vha tsha i wana, na u i divha a vha i divhi vhunga kha murafho une ra vha khawo tshelede iyi a i tsha bviswa vhunga khomba dzi tshi dzulela u dalela vhaṭhannga vhadzo zwifhinga zwothe nga hune vha funa ngaho. Dzikhomba a dzi tsha tou humbelwa nga vha vhuhadzi sa zwiḷa kale he dza vha dzi tshi tou humbelwa uri dzi de dzi dale vhuhadzi, vha do ri vho humbelwa, vhomakhulu vha do konaha u nyaga tshelede ya **khumbelatshiashi**, tshelede ine ya badelwa musi khomba i tshi humbelwa nga vha vhuhadzi (Makuya & Mudau,1989:84).

Mukwasha arali e na zwa ṅalani dzawe, arali a tshi tama u takadza vhomakhulu wawe vhunga vho mu bebelwa musadzi, u a mbo di ṅekedza vhomakhulu **dingamela**. Hei ndi kholomo ine mukwasha a i sumba vhomakhulu uri vha diḷele. Iphi ili vhathu a vha li divhi vhunga maitete aya a sa tsha itiwa. Vhakwasha vha ano maḍuvha a vha na zwifuwo sa vhaḷa vha kale.

Musi mukwasha o ima zwavhuḍi a sa tambuli, a na zwa ṅalani dzawe. O fuwa zwifuwo zwavhuḍi, arali a tshi zwi funa u takadza mme a musadzi wawe vhunga vho mu bebelwa musadzi, a nga vha ṅea **nzadze**, hu u livhuwa hafhu u bebelwa musadzi. Makuya na

Mudau (1989:86) vha tshi tšalutshedza **nzadze** vha ri ndi kholomo i no n̄ewa mme a mufumakadzi nga mukwasha, i si ya u tšhavha lini, ya u fuwa. Ano maḍuvha maitele aya ha tsha wanala. Vhomme vha vho tou rengelwa zwifhiwa zwi fanaho na mimoḍoro na zwiḿwe. Ndi ngazwo iḷi ipfi ḷo ngalangala milomoni ya vhathu.

Mukwasha ha sokou sumbedzwa khomba yawe nga mahala lini, hezwi ndi iḷa misi muḥhannga a tsha ḡi ambiselwa khomba, musi vha tshi khou sela na u pfunda mukwasha o vha a tshi ri u lila u vhona khomba yawe a tea u thoma u bvisa masheleni a u mu vhona na uri a kumedzwe ene tshoḥthe. Tshelede iyi i na dzina ḷo teaho, ḷine ngauri ano maḍuvha mukwasha na khomba yawe vha dzulela u vhonehoḥthe hoḥthe dzina ḷa tshelede iyi ḷi khou ngalangala, ndi tshelede ino vhidzwa **musumbuluwo** (Makuya & Mudau,1989:84).

Musi mukwasha a tshi vthinga khomba yawe, misho yoḥthe ya lumalo yo no khunyelela, ha sokou mu dzhia lini, u bvisela vhomakhulu nngu kana mbudzi vha ralo u ḡikanda ngayo, hei nngu kana mbudzi i na dzina ḷo teaho ḷa u i vhidza, ndi **tsindelamavu**. Dzina iḷi a ḷi tsheho, ḷo ngalangala vhunga ano maḍuvha ho no sala zwa minyanya ha tḡoḍwa na vhathu vha u bika ha bikiwa ha ḷiwa nga vhathu vhoḥthe vha shango. Vhomakhulu **tsindelamavu** a vha tsha dzi wana.

Vhaḿwe vhanna kale vho vha tshi dzhia vhafumakadzi vha dzula navho vha songo vha dzea, vha ḡi dzula muḡi wa fhatwa wa tshena. Mufumakadzi uyo ane a dzula na munna wawe a songo mu dzea u na dzina ḷine a vhidzwa ngaḷo. Vho vha vha tshi mu vhidza **mutolwa**. Ano maḍuvha dzina iḷi a ḷi tsha vhidzwa muthu vhunga ḷi tshi pfala ḷi sa tšanganedzei. ḷi khou ngalangala tshoḥthe.

Arali zwa vhuhadzi zwa sa tshimbile, vhunga vhuhadzi vha tshi ndi n̄ama ya thole ya fhufhuma ri a fhunzhela, khomba iyo vha vhuhadzi vha tshi pfa uri hai, uyu a si musadzi

wa tshithu, vha a muhumisela ha vhabebi vhawe. A vha tsha mu tōda t̄hamusi zwo bva nga n̄thani ha zwiito zwawe zwi sa t̄anganedzei sa vhudzhulumba kana a tshi nga vha a tshi khou buba a songo t̄ohola, musi a tshi humiselwa hayani hawe u humiselwa na tshelede ya **beletshedzo**. Tshelede iyi ano maḍuvha a i tshe ho ngauri vhone vhaṅe vhasidzana vha tshi pfa zwi tshi vhavha vha sokou doba thundu dzavho vha ḡidzhenela dzigoloini dzavho vha ḡihumela ha vhabebi vhavho. Vhomakhulu a vha tsha wana tshelede ya **beletshedzo**.

U malwa ha khaladzi zwo vha zwi tshi thusa khaladzi wa mutukana. Khaladzi o vha a tshi malwa kale nga kholomo, kholomo dzenedzo dza thusavho khaladzi awe uri a malevho wawe musadzi. Kholomo hedzo dzo vha dzi na dzina ḡadzo. Huṅwe zwo vha zwi tshi ḡi nga arali o malwa nga masheleni, masheleni eneo kana kholomo dzenedzo dzo vha dzi tshi vhidzwa nga dzina ḡo teaho, dzo vha dzi tshi vhidzwa **dzekiso**. **Dzekiso** ndi kholomo kana masheleni ane e khaladzi wa musidzana o maliswa ngao masheleni ayo kana kholomo idzo dza malela khaladzi awe mufumakadzi. Ano maḍuvha a hu tshe na zwa **dzekiso** vhunga vhaṅhannga vhone vhaṅe vha tshi vho tou ḡishumela. Dzina ḡi ḡo ngalangala na murafho wo fhiraho we wa vha u tshi ita zwa **madzekiso**.

Madzina oṅhe o bulwaho afho n̄tha a nga angaredzwa nga t̄hebulu i tevhelaho afha fhasi:

Thebulu 3.2

Maipfi	Kiḡasi ya dzina	T̄halutshedzo	Kuvhumbelwe
1 Mapfangannyi	6 (Ma-)	Tshelede	Thangi+ḡiiti +phiriphozishini+ ḡivhudzisi. Ma++ pfa + nga + nnyi.
2 Luambiso	11 (Lu-)	Tshelede	Thangi+mudzi + muengedzo+ pfalandoṅhe t̄haphuwi. Lu-+-amb- + -is- + -o.
3 Khandamiṅa	9 (N-)	Tshelede	Thangi+ḡiiti + dzina. N-+kanda+ miṅa.

4 Makokosha	6 (Ma-)	Zwiḽiwa	Thangi+ḽiiti + pfalandoḽhe ḽhaphuwi. Ma++kokot + -a.
5 Khumbelatshiashi	9 (N-)	Tshelede	Thangi+ḽiiti + dzina. N++humbela + tshiashi.
6 Dḽingamela	5 (ḽi-)	Kholomo	Thangi+mudzi + pfalandoḽhe ḽhaphuwi. ḽi++ingamel- +-a.
7 Nzadze	9 (N-)	Kholomo	Thangi+mudzi + pfalandoḽheḽhaphuwi. N++dzadz-+-e.
8 Musumbuluwo	3 (Mu-)	Tshelede	Thangi+mudzi + pfalandoḽhe ḽhaphuwi. Mu++sumbuluw- + -o.
9 Tsindelamavu	9 (N-)	Nngu/ Mbudzi	Thangi+ḽiiti + dzina. N++ siḽḽa + mavu.
10 Mutolwa	1 (Mu-)	Musadzi	Thangi+mudzi + muengedzo+ pfalandoḽhe ḽhaphuwi. Mu++tol- + -w- + -a.
11 Beletshedzwo	5 (ḽi-)	Tshelede	Thangi+mudzi + pfalandoḽhe ḽhaphuwi ḽi++fheletshedz- + -o.
12 Dzekiso	5 (ḽi-)	Tshelede	Thangi+mudzi + muengedzo + pfalandoḽhe ḽhaphuwi. ḽi++dze- + -is- + -o.

3.3 MADZINA O NGALANGALAHO KHA SIA ḽA ZWIḽIWA KHA TSHIVENḽA

Kha bugu yawe Makuya na Mudau (1989:81) vha sumbedzisa u ri:

Kha Tshivendḽa u bva na kale na kale Vhaventḽa ndi vhathu vhe vha vha vhe na zwiḽiwa zwavho zwa sialala. Zwiḽiwa izwo zwo ngalangala na murafho wḽa vhalala, a vho ngo sia vho gudisa murafho une wa khou sala uri zwiḽiwa izwo zwi vhe zwo vhulungeaho. Zwiḽiwa izwo zwo vha

zwi na madzina azwo u ya nga u fhambana. Nga n̄thani ha u dzhenelela tshoṭhe ha zwiḽiwa zwa vhukovhela kha murafho uno, madzina a zwiḽiwa zwashu o ngalangala.

Madzina ayo hu katela a tevhelaho afha kha mafhungo aya:

Musi vhana vhe mabephani a fanaho na zwikona, zwifasini na huṅwe ho fhambanaho, vhabebi vhavho vha vha isela zwiḽiwa zwa u ḽa vha tshi itela u fhodza ṅdala. Hezwi zwiḽiwa zwi na dzina ḽazwo, zwi vhidzwa **milosho**. Ano maḽuvha a hu tshe na **milosho** ngauri arali ha vhuya ha vha na mabepha hu dzula ho ḽala vhatu vha u rengisa. Vhana vha fariswa masheleni a si na vhukono. Hezwi zwi itisa uri dzina ḽa **milosho** ḽi ngalangale, vhatu a vha tsha ḽi ḽivha, vhudzuloni haḽo hu vho shuma mbuvha.

Kale musii shango ḽi tshe ḽo lala, vhuthu vhu tshe ho fhaṭela kha vhatu, hu tshe na u shumisana u fana na zwa u ramba madavha. Vhatu vhe davhani ḽa mukene, ḽi nga vha davha ḽa u ṭahula, ḽa u umbula ṅduhu kana ḽa u remulula maakhatho. Vhashumi avho vha davha vho vha tshi iselwa zwiḽiwa vhe henengei davhani uri vha ḽe vha netuluwe. Zwiḽiwa izwo zwo vha zwi tshi vhidzwa **mifaelo** (Makuya na Mudau,1989:85). Zwa zwino a hu tshe na zwiḽiwa izwi vhunga vhatu vha sa tsha ita zwa madavha. Vhatu vha vho tou humbela vhatu vhane vha ḽo vha badela masheleni a si na vhukono. Ndi ngazwo ipfi ḽi ḽa **mifaelo** ḽi sa tsha shumiswa, ḽo ngalangala.

Musi mufumakadzi a tshi bika vhuswa a tshi bikela munna wawe, musii a tshi ṭoḽa u avhela kha ndilo ya munna wawe u thoma a avhela vhuṅwe thungo a kona u avhela ndiloni ya munna wawe. Vhuswa hovhuḽa ho vha hu na dzina ḽaho. Dzina ḽaho vhu vhidzwa **mulingo**. Vhaṅwe kha maṅwe mashango a no nga Tshaulu, Halambani na Gunda vha vhu vhidza **muṭangaufa**. Zwa zwino vhafumakadzi vha vho sokou avha na u bvisela thungo **mulingo** u songo bviswa. Ano maḽuvha vhuswa uvhu a vhu tsheho vhunga vhatu vha tshi vho ḽela dziṭafulani vhoṭhe nahone muṅwe na muṅwe a tshi vho tou ḽiavhela u shavha u sa tambisa zwiḽiwa nga u avhela muthu zwiḽiwa zwinzhi zwine a

do la a sa fhedze. Tshiñwe hafhu ndi tsha uri ano maḍuvha vhafumakadzi a vha tsha vhone vha bikelaho vhanna vhavho hu bika vhathusi vho tou hiriwaho vha no badelwa masheleni a si na vhukono.

Munamba ndi vhuswa vhu no bikwa nga mafhi, a nga vha mafhi a kholomo. Ndi vhuswa he ha vha vhu tshi ḍifha vhukuma, ho vha hu si na ane a sa vhu fune. Ndi ngazwo na murero, mmbwa munamba i a u funa i ro shaya mubikeli wo vhuya wa vha hone. U funwa nga muñwe na muñwe vhuswa uvhu ndi zwe zwa vha zwi tshi sumba u ḍifha haho. Vhuswa uvhu a vhu tsha bikwa vhunga ano maḍuvha mafhi a tshi vho tou rengiswa mavhengeleni nga masheleni a si na vhukono, na uri vhathu a vha tsha fuwa, zwa mbo ita uri ipfi ili li ngalangale, a li tsha ambwa nga nṯhani ha uri a vhu tsha bikiwa.

Ano maḍuvha vhathu a vha tsha lima nga maanda. Naho vho sala vhane vha tsha ḍi lima fhaḷa na fhaḷa kha miñwevho mivhundu, mavhele ane vha a kaṅa vha a dzhenisa maḍuluni. Vhañwe ano maḍuvha vha isa dzisaga dza mavhele avho zwigayoni vha dzhia migayo ngadzo. Ano maḍuvha a hu tshe na u vheya mavhele zwisikuni. Tshiitisi hu uri mavhele a zwisikuni a bva e matswumatswu nga nṯhani ha muunda. Kale vhathu vho vha tshi vhulunga mavhele avho zwisikuni. Vho vha vha tshi bika vhuswa ha **madoni** nga mavhele aya. **Madoni** ndi vhuswa vhune ha bikiwa nga vhukhopfu vhu ha mavhele a tshi bva tshisikuni (Milubi,1984:123). U sa tsha bikwa ha **madoni** ano maḍuvha zwo mbo ita uri ipfi ili li mbo ngalangala.

Nzingi a i tsha siiwa khalini ya u bika. Hezwi ndi zwine zwa itwa nga nṯhani ha uri zwi nga nga u vhonala hu u tambisa mugayo arali muthu a tshi nga bika vhuswa vhuñwe ha sala khalini madzuloni a uri a ri u bika a avhele vhathu vhuswa uho vhu fhele. **Nzingi** ndi vhuswa he nga tshikale ha ri musi mufumakadzi o bika a tshi avha a sia vhuñwe khalini (Milubi,1984:123). Ano maḍuvha a hu tshe na izwo. Vhañwe vhe zwo vha zwi tshi itwa ngauri ha sa vhe na zwa u vhea vhuswa ho salaho. Ano maḍuvha naho ha

sala hu na zwinzhi zwa u vhu vhea. A hu tshe na ane a kha ɔ̃i shumisa ipfi ili ɔ̃a **nzingi**. ɔ̃o ngalangala tshoɔ̃the milomoni ya vhatu.

Kha Tshivenɔ̃a ri na vhuswa he kale vha vha tshi bika nga vhukhopfu ha mbuyu kana maramba. Ndi vhuswa he ra vha ri tshi tou ɔ̃a dzithumbu dza tou rwee! Ano maɔ̃uvha vhuswa uvho a vhu tsha bikiwa, na vhukhopfu ha mbuyu a hu tshe na ane a kha ɔ̃i vhu ita, zwi ɔ̃i nga na dzone mbuyu murafho uyu muswa a vha dzi ɔ̃ivhi nga nɔ̃a ha henengei Vhoɔ̃iani. Ri sa tsha amba maramba, zwa zwino a ri tsha wana huna vhane vha kha ɔ̃i ɔ̃a maramba, vhaɔ̃we na u a ɔ̃ivha a vha a ɔ̃ivhi. Vhuswa uvhu ho vha vhu tshi vhidzwa nga dzina ɔ̃a **phwambwali**.

Musi tshilimo tsho swika, hu hone tɔ̃hanga dzi tshi hwalwa na hatsi nɔ̃wana a tshi khou mamela lurumbu nga nɔ̃hani ha tshilimo, mbeu dza u gobela dzo lugiselwa hu tshe na tshifhinga. Mavhele ane a thoma u zwalwa musu mvula dza u thoma tshilimo dzo na a na dzina ɔ̃a hone. Na kale na kale vho vha tshi zwi ɔ̃ivha uri vha khou ya u zwalwa **nombekande**. Mavhele aya o vha a tshi vhidzwa nombekande ngauri o vha a tshi kandekanyiwa nga kholomo vhunga dzo vha dzi sa liswi vhuria (Makuya & Mudau 1989:85). Dzina ili ɔ̃a **nombekande** a ɔ̃i tsheho ɔ̃o ngalangala ngauri na zwifuwo ano maɔ̃uvha zwo tou sala fhaɔ̃a na fhaɔ̃a, vhatu vha vho tou ita mabulasi hune zwifuwo zwavho zwa fula zwo valelwa. Na vha no lima masimu avho ano maɔ̃uvha vho a dzharatela lune zwifuwo a zwi tsha dzhena.

Zwifhinga zwa u kaɔ̃a mavhele musu zwo swika, maɔ̃we a a vhewa maɔ̃uluni maɔ̃we a tshi vhewa zwisikuni. Hu na maɔ̃we a mavhele ane madzuloni a u a vhea zwisikuni na maɔ̃uluni kana u a kuvhula, Vhavenɔ̃a vho vha tshi a dzhia e dzikhula vha a bika o oma o tou tee! Enea mavhele o vha a tshi vhidzwa **mpauluso** (Makuya & Mudau, 1989:84). Vhatu vha zwino a vha tsha a ɔ̃ivha ngauri na u limiwa a hu tsha limiwa, naho ha limiwa a vha humbuli u ita **mpauluso** vha nga namba vha tou hadzinga tshikoli kana ha itwa mathuthu. **Mpauluso**, ipfi ili a ɔ̃i tsheho ɔ̃o ngalangala.

Nga nḁa ha mpauluso, kha Tshivendḁa hu dovha ha vha na maḁwe a mavhele a tshikoli ane a bikiwa zwenezwi vhathu vha kha khakhathi dzavho dza u kaḁa, aya a bikiwa a omiswa, aya one o fhambana na mpauluso vhunga aya a tshi vha e kha tshiimo tsha dzithoro hu si dzikhula. Aya ndi ane a vhidzwa **ḁhusa**. Ano maḁuvha ho sala makipukipu a tshikhuwa. Iphi ili ḁa **ḁhusa** ḁo xela, ḁo ngalangala a ḁi tsha ambwa.

Mavhele haya a u kaḁa a a fhambana u ya nga mivhalavhala yao naho o gobelwa nga nga mbeu nthihi. A tshi fhambana a fhambana nge maḁwe a ḁo ri a tshi oma a oma e matswuku ngeno maḁwe a tshi oma e na mivhala mitswu na mitshena. U fhambana honohu u ya nga mivhala zwi dovha zwa ita uri na madzina ao a fhambane. Ri na ane ra a vhidza **gororo**, aya ndi mavhele ane a tshi oma a oma e matswuku. Ndi one ane ra shumisesa kha u bika vhuswa vhuḁa ha mutuku vhutswuku. Mavhele ane e a tshi oma a oma e na mivhala mitswu na mitshena ndi ane ra vhidza **thoḁwane** (Makuya na Mudau,1989:81). Madzina aya ha tsheho, o ngalangala milomoni ya vhathu. O ngalangala ngauri na mabulasini vha tshi kaḁa a vha vhuyi vha zwi londa lune vha nga ḁwa vha tshi zwi dzhiela nḁha.

Kha mafhuri ri vha na **mpale**, aya ndi mafhuri ane a tshi bva u kaḁiwa a dzhiwa a fhandulwa a bviswa makunzwo ao a omiswa ḁuvhani. A ḁe nga murahu ha tshifhinga vha ḁo kona ha u ḁo a bika a ḁiwa. Nga nḁa ha mpale, kha Tshivendḁa ri dovha hafhu ra vha na **makokovhi**, aya one ndi makanda a mafhuri o sendiwaho a omiswa. Zwa zwino a hu tshe na mpale na makokovhi. Ndi zwone zwine maipfi aya a khou ngalangala ngazwo. Arali mafhuri a vha hone vhathu vha humbula thophi na u ḁa vho ḁanganyisa na zwiḁwe zwiḁiwa.

Musi nḁala yo wa shangoni hu si na zwiḁiwa Vhavendḁa zwo vha zwi tshi vha konḁela u tou ḁavhanya vho sika nga nḁala. Ho vha hu tshi vha na mitshelo minzhi ine vha i shumisa u ḁiitela zwiḁiwa. Mbula, sa tsumbo dzo vha dzi tshi dobelwa dza sinḁiwa dza ḁanganyiswa na maḁi maḁuku, dza mbo ita vhuswa havhuḁi vhune nga dzina ho vha vhu

tshi vhidzwa **tshitakada**. Ano maduvha a hu tshe na vhuswa ha lushaka ulu vhunga na murafho wo salaho na mbula u sa dzi divhi. Ipfi ili la **tshitakada** lo ngalangala tshothe nga nthani ha u sa tsha itwa hatsho.

Ila misi vhanna vha tsha di shambila kule ha mashango, he vha vha tshi tou tshimbila nyendo ndapfu nga milenzhe vha tshi ya fhethu hu ngaho sa ngei Khimbini nga vhukule, vho vha tshi itelwa mbuvha ine vha do tshimbila vha tshi la u vhuya u swika hanengeo i songo fhela. Zwinwe zwa zwithu zwe vha vha vha tshi itelwa zwone sa mbuvha hu katela **tshimbundwa**. Hafha Vhavenda vho vha vha tshi dzhia vha sinda nduhu thungo, vha dzhia vha sinda na tshikoli thungo, zwa vha lupuse, vha dzhia vha zwi tanganyisa zwa shashiwa nga maqi matuku zwa vhumbwa zwa farana zwo shelwa na maqi. Tshiliwa itshi a si u difha hatsho, vha tshi la vha tou pedula nga zwiuku, tshipida tshikutuku tshi furisa vhukuma, u bva hafho wa vhuya wa tou la u do dzulela u nwa maqi u sa tsha pfa ndala. Ndi ngazwo Vhavenda vho vha vha tshi kona u tshimbila lwendo lulapfu hu si na u pfa ndala. Ano maduvha ipfi ili lo ngalangala na murafho wo fhiraho, ngauri mbuvha ya lushaka ulwu a i tsha itwa, vathu vho no fhulufhela zwiwama.

Arali ro sedza sia la zwinwiwa, Vhavenda vho vha vha na tshinwiwa tshavho tshe tsha vha tshi songo dowelea, **tshikoko**. Hetshi ndi tshinwiwa tsho itwaho nga luvhele lwo sindiwa vhuse halwo ha rindiwa zwa sutshelwa sa mabundu kana halwa nga pfupfu dza hone zwa vhewa thamusi duvha lithihi kana mavhili zwa vhila (Milubi, 1984:125). Ndi tshinwiwa tshi difhaho lwa u tapila sa tshine tsha vha na swigiri fhedzi tshi sa kambi muthu. Ano maduvha dzina la **tshikoko** lo ngalangala vhunga na u itwa tshi sa tsha itwa.

Madzina othe o bulwaho afho nthi a nga angaredzwa nga thebulu i tevhelaho afha fhasi:

Thebulo 3.3

Maipfi	Kilasi ya dzina	Thalutshedzo	Kuvhumbelwe
1 Milosho	4 (Mi-)	Zwiḽiwa	Thangi+mudzi+ pfallandoṭhe ṭhaphuwi. Mi-+-losh- + -o.
2 Mifaelo	4 (Mi-)	Zwiḽiwa	Thangi+mudzi+ pfallandoṭhe ṭhaphuwi. Mi-+-fael- + -o.
3 Maṭangaufa	6 (Ma-)	Vhuswa	Thangi+ḽiiti + ḽiiti. Ma-+-ṭanga + u fa.
4 Munamba	3 (Mu-)	Vhuswa	Thangi+mudzi+ pfallandoṭhe ṭhaphuwi. Mu-+-namb-+-a.
5 Madoni	6 (Ma-)	Mavhele	Thangi+tsinde ḽa dzina. Ma-+-doni.
6 Nzingi	9 (N-)	Vhuswa	Thangi+tsinde ḽa dzina. N-+-nzingi.
7 Pwambwali	9 (N-)	Vhuswa	Thangi+tsinde ḽa dzina. N-+-pwambwali.
8 Nombekande	9 (N-)	Mavhele	Thangi+dzina + ḽiiti. N-+-ḽombe + kanda.
9 Mpauluso	3 (Mu-)	Mavhele	Thangi+mudzi + pfallandoṭhe ṭhaphuwi. Mu-+-paulus- + -o.
10 Ṭhusa	9 (N-)	Mavhele	Thangi+mudzi + pfallandoṭhe ṭhaphuwi. N-+-ṭus- + -a.
11 Ṭhoḽwane	9 (N-)	Mavhele	Thangi+tsinde ḽa dzina. N-+-ṭhoḽwane.
12 Mpale	3 (Mu-)	Mavhele	Thangi+tsinde ḽa dzina. Mu-+-pale.
13 Makokovhi	6 (Ma-)	Mafhuri	Thangi+mudzi + pfallandoṭhe ṭhaphuwi. Ma-+-kokovh- + -i.
14 Tshiṭakaḽa	7 (Tshi-)	Tshiḽiwa/Vhuswa	Thangi+tsinde ḽa dzina. Tshi-+-ṭakaḽa.
15 Tshimbundwa	7 (Tshi-)	Tshiḽiwa	Thangi+mudzi + muengedzo + pfallandoṭhe ṭhaphuwi. Tshi-+-mbund- + -w- + a.

16 Tshikoko	7 (Tshi-)	Tshinwiwa	Thangi+tsinde la dzina. Tshi-+-koko.
--------------------	-----------	-----------	---

3.4 MADZINA A ZWINE RA TĀLUSISA ZWONE VHANA KHA TSHIVENḂA

Kha Tshivenda vhana a vha fani, hezwi zwi itwa nga zwiitwana zwavho, zwi nga vha matambeke, mabebelwe avho, maalutshela avho na zwiḁwe. Hezwi zwi mbo ita uri maitele a ḁwana muḁwe na muḁwe a mbo ḁewa dzina lo teaho zwi tshi bva kha zwiitwana zwawe. Madzina aya ano maḁvha ha tsha shumiswa. Zwi nga vha zwi tshi itwa nge maḁwe ao a vha a tshi khokhovhedza na u ḁea thithilidzo dzi songo tendelwaho u ya nga Ndayotewa ya shango. Madzina ayo hu katela a tevhelaho:

Vhaḁwe vhana vha tshi bebiwa vha a ri musi vha tshi tea u mela maḁo vha wana ḁwana wa hone a tshi thoma u mela maḁo nga maḁo a ḁḁa. Hezwi nga mvelele ya Tshivenda u bva kale ndi zwi sa ḁanganedzei. Hu na lutendo lwa uri a vhuya a thoma nga a ḁḁa arali e wa mutukana u ḁo ri a tshi aluwa a vhulaha mufumakadzi wawe. Zwa ḁi fana na wa musidzana na ene arali maḁo ayo a sa kuliwa u ḁo vhulaha munna a tshi aluwa. ḁwana onoyu nga dzina u vhidzwa u pfi ndi **shenga** (Milubi,1984:81) . Ano maḁvha ili dzina lo ngalangala vhunga na vha zwi ḁivhaho vha tshi ḁo vho ri u zwi vhona vha sa tou bula nga dzina vha tshi ḁo sokou ri zwi a ila. Na u bulwa zwa sa buliwe nga dzina.

Vhana kwalutshela kwavho ku a fhambana, vhaḁwe vha a aluwa vho vuḁa, vho romba vhukuma wa wana vha tshi nga vho roredzwa mapfura ḁevheni, vha tshi pfa vhabebi vhavho vha aluwa vhe na mikwa. Vhaḁwe wa wana vha tshi aluwa vhe si na mikwa, vha aluwa vha tshi tou vha **pheleha** kana **thumbudzi**. Havha ndi vhana vha aluwaho vho bva ḁdilani, vha si na mikwa, vhe maḁabaḁaba. Fhedzi madzina aya ha tsha shumiswa vhunga e na u nyefula nga ngomu. Vhathu vha vho sokou shumisa ipfi li fanaho na ḁabaḁaba vha tshi shavha u shumisa ipfi **pheleha** kana **thumbudzi**, vhaḁwe huḁwe vha shumisa ipfi **vongovhida** nga zwenezwo maipfi aya vhuraru hao o ngalangala.

Musi zwenezwi vhana vha tshi khou ḡi aluwa, muḡwe wavho ri wana hu na vhatu vha no ḡivha maalutshela a mme awe, musi zwo rali vhatu vha a kona u amba uri ḡwana o tou kokotolo nga zwiito zwa mme awe. Vha no ḡivha maipfi vha a bula vhe uyu u tou vha **muhwadzamai**, vha tshi amba uri u na zwiito zwi no fana na zwa mme awe (Milubi, 1984:127). Iphi ili vhatu a vha tsha ḡi amba ndi maipfi e a vha a tshi shumiswa nga mirafho ya vhomakhulukuku washu. Maḡuvha ano ipfi ili ḡo ngalangala. ḡine ḡi tshe ḡo sala ndi ipfi ḡa **shomo** fhedzi na ḡone ḡi khou ngalangala, afha hu tshi ambwa ḡwana a no fana na khotsi.

Ano maḡuvha vhana vha khou bebwa nga vhunzhi, maipfi a kubelwe kwa vhana na one ngalangala. Iphi ḡa **pfulekano** a ḡi tshe ho, ho sala ipfi ḡa malwelavanda naho vhaḡwe vha tshi shumisa ipfi ḡo tou pambiwaho ḡa *matwintsi*. Heḡi ḡa **pfulekano** vhatu a ḡi ḡivhi. ḡo shumiseswa kale nga mirafho yo no ri siaho, **pfulekano** ndi vhana vho bebwaho nga u tevhekana (Milubi, 1984:127). Ili ipfi vhatu vha a ḡi kanganyisa na malwelavanda. Hu vho shumesa malwelavanda naho vhana avho vhe **dzipfulekano**.

Vhaḡwe vhana vha aluwa u bva vhuḡukuni havho vha tshi sumbedza uri vha ḡo vha vhana vha u ḡo dzula vha tshi ḡwethuwa, vha sa kwateli muthu kana u fara nga mbilu. Hoyu u a vhonala a tshe muḡuku nga u e a tshe lutshetshe vha tshi tamba nae a tshi sokou ḡwethuwa. Vhakale vho mu rina dzina vhe ndi **tsetshwa**. ḡwana uyu vha ḡo mu vhona nga u sokou ḡwethuwa vha tshi tamba nae a tshe lutshetshe. Zwa zwino ipfi ili ḡo ngalangala. Vhana vha zwino a vha zwi ḡivhi nahone na ipfi ili a vha ḡi ḡivhi.

Tshiḡwe tshifhinga vha a wana ḡwana a tshi nga zwithu zwawe a zwo ngo tou ita zwavhuḡi, a tshi fara tshino a sokou pwasha, e ndo fara tshiḡa a pwasha. Vhavenda kale uyu ḡwana vho mu rina dzina ḡa **mbuta**. **Mbuta** ndi ḡwana ane a dzulela u pwasha zwithu hoḡhe hoḡhe hune a vha hone. Vhatu vho vha vha tshi mu ḡanganedza o ralo. Dzina ili ḡa ḡwana wa zwiito izwi ḡo ngalangala. Murafho uno a vha ḡi ḡivhi na ḡwana wa hone arali e hone u ḡo dzulela u rwiwa hu tshi pfi u tambisa thundu madzuloni a u mu

ṭanganedza sa **mḃuṭa**. Madzina oṭhe o bulwaho afho nṭha a nga angaredzwa nga ṭhebulu i tevhelaho afha fhasi:

Thebulu 3.4.

Maipfi	Kiḃasi ya dzina	Ṭhalutshedzo	Kuvhumbelwe
1 Shenga	5 (Ḳi-)	Ḳwana	Thangi+mudzi + pfalandoṭhe ṭhaphuwi. Ḳi-+-sheng- + -a.
2 Pheleha	9 (N-)	Muthu	Thangi+mudzi + pfalandoṭhe ṭhaphuwi. N-+-peleh + -a.
3 Thumbudzi	9 (N-)	Muthu	Thangi+tsinde Ḳa dzina. N-+-tumbudzi.
4 Muhwadzamai	3 (Mu-)	Ḳwana	Thangi+Ḳiiti + dzina. Mu-+-hwedza+ mme (mai).
5 Shomo	5 (Ḳi-)	Ḳwana	Thangi+mudzi + pfalandoṭhe ṭhaphuwi. Ḳi-+-shom- + -o.
6 Pfulekano	9 (N-)	Vhana	Thangi+mudzi + muengedzo+ pfalandoṭhe ṭhaphuwi. N-+-ful- + -ekan- + -o.
7 Tsetswa	9 (N-)	Ḳwana	Thangi+mudzi + muengedzo+ pfalandoṭhe ṭhaphuwi. N-+-se- + -w-/-iw- + -a.
8 Mḃuṭa	9 (N-)	Ḳwana	Thangi+tsinde Ḳa dzina. N-+-mḃuṭa.

3.5 MADZINA O NGALANGALAHU A ANGAREDZAHU VHATHU

Matshilele a vhathu, zwiito na zwiambo zwa vhathu, zwinzhi zwavho na kale zwo vha zwi tshi vha neisa madzina o teaho matshilele avho na zwiitwana zwavho. Ndi ngazwo na kale ho vha na madzina ane ra kona u tala muthu ngazwo. Mañwe a madzina aya o vha tshi pfala a sa tangedzei kha muñe walo. Naho zwo ralo madzina aya o di vha a riniwaho vhathu. Fhedzi madzina ayo ndi ane ano maduvha o ngalangala, ha tsha ambwa. Madzina ayo hu katela a tevhelaho afha fhasi.

Hu na maipfi mavhili ane o ngalangala kha vhathu. Ri na ipfi **ngwaniwapo**. U ya nga Makuya na Mudau (1989:81) heji ipfi li amba muthu wa kale o dzulaho kha shango jenejo tshifhinga tshilapfu, vhathu vha tshi pfulutshela kha hejo shango vha tshi di mu wana e henefho. Heji ipfi a li tsha tshila vhunga li si tshe na ane a tewa nga u riniwa lone ngauri vhathu ano maduvha vha vho tou tshetshelwa madzulo vha ya vha dzula hone nga vhunzhi hu si na ane na do mu wana hone.

Nga nda ha ipfi ngwaniwapo, hu na ipfi **ntangiwakugala**. Heji ipfi li pfala vhubvo halo vhu tshi vha vhu kha Tshishona. A li pfali li Tshivenda, lo pambiwa u bva kha Tshishona. Vhathu vhanzhi a vha li divhi zwine la amba zwone. Ndi liñwe la maipfi e musi ndi tshi khou ita thodisiso nda wana uri vhanzhi vha a li kanganyisa na ngwaniwapo. **Ntangiwakugala** li pfala li dzina mbumbano lo vhubwaho nga *ntangi* zwine zwa amba muthomi na *-kugala* zwine zwa amba mudzuli. Ipfi ili li amba muthu we vhathu vhanzhi vha ri vha tshi bebwa vha mu wana e hone (Makuya na Mudau, 1989:85). Heji ipfi ndi liñwe la maipfi o ngalangalaho zwi tshi engedzwa na ngauri la pfala li ipfi la Tshishona lo pambiwaho la da kha Tshivenda.

Lubumbunkavha ndi dzina li re na u nyefula nga ngomu. A hu na ane a nga funa dzina ili li tshi vhidzwa wa hawe. Heji dzina ndi liñwe la madzina o ngalangalaho.

Lubumbunkavha ndi munna ane a lovha a si na musadzi. Li khou ngalangala ngauri ha shumiseswa libulazwithihi la lo line la vha khombe. Iphi khombe li pfala li tshi tlanganedzea milomoni ya vhatu u fhirisa la **lubumbunkavha**. Hezwi ndi zwiwe zwine zwa khou ita uri dzina ili li mbo ngalangala tshothe.

Vhavenda na kale ndi vhatu vha u tenda kha vhurerele havho vhone vha. Vho vha vha tshi tenda na u pfesesa arali zwithu zwi sa tshimbili hu tea u vhoniswa tlanguni kha maine. Zwino havha vhatu vho vha vha sa tshimbili vhe vhothe arali vha tshi ya tlanguni, vha tshimbila na mudinda wa musanda nahone a wa munna a shumaho u vha ranga phanda. Hoyu muthu o vha a na dzina lawe line vha mu vhidza ngalo. Ndi **nyalumati**. **Nyalumati** ndi mudinda wa musanda wa munna ane a tshimbila na u ranga vhatu phanda musi vha tshi ya dzi tlanguni (Makuya na Mudau, 1989:85). Ano maduvha ha tsheho vhunga na vhatu ano maduvha vha tshi ya dzi ngani vho dzumbama, vha sa todi u vhonwa nga vhatu. Hezwi zwi mbo ita uri dzina la **nyalumati** li mbo ngalangala.

Vhafumakadzi vha tshi beba vha beba u fhambana, vha we nwali u a vha fhatutshedza vha beba vhana vhanzhi, vha we a vha nea vhana vhavhili vha we vha newa nwana muthihi zwa mbo vha gumani ngae. Hoyu musadzi ane a beba nwana muthihi a sa tsha beba mu we u na dzina lawe. U vhidzwa nga dzina la **muhandaka we** (Makuya na Mudau, 1989:82). Hele dzina murafho uno a u li divhi, lo ngalangala tshothe. Vhatu vha u pfala vha tshi amba luambo lwa uri o tshivhiwa, hu na vhaloi, hu si na vhaloi i tshi tou mpho-vho ya nwali.

Madzina othe o bulwaho afho ntha a nga angaredzwa nga thebulu i tevhelaho afha fhasi:

Thebulu 3.5.

Maipfi	Kilasi ya dzina	Thalutshedzo	Kuvhumbelwe
1 Ngwaniwapo	1a (∅)	Muthu	Thangi+liiti + libulafhethu. ∅--+wana+ -po (wapo).
2 Ntangiwakugala	1a (∅)	Muthu	Thangi+liiti + liiti. ∅--+ranga+ -gala.
3 Lubumbunkavha	11 (Lu-)	Muthu	Thangi+tsinde la dzina + liiti. Lu--+bumbu + kavha.
4 Nyalumati	Nya-	Muthu	Thangi+Tsinde la dzina. Nya--+lumati.
5 Muhandakañwe	1 (Mu-)	Muthu	Thangi+liiti + liidadzisi. Mu--+kanda+ kañwe.

3.6 MAIPFI A MADZINA O NGALANGALAHO A RE KHA MIRERO YA TSHIVENḐA

Kha bugu yawe Maumela (1996:47) vha ri:

Tshivendḁa ndi luambo lwa kale, ndi zwine tsha vha na maipfi a sialala manzhi. Maipfi haya a anzela u wanala kha a re na ndivho yao na kha mañwe mañwalwa a Tshivendḁa, e a ñwalwa nga vhañwali vha no nga W.M.D. Phophi, S.M. Dzivhani, E.F. Mudau, Dr P.E. Schwellnus, Dr N. J. van Warmelo. Huñwe hune maipfi haya a nga wanala hone ndi kha maambeke na mirero ya Tshivendḁa na liñeretsha ya sialala.

Afha fhasi hu ḑo tevhela maipfi a madzina a sialala o ngalangalaho a re mirero ya Tshivendḁa. Afha ndi ḑo sumbedza maipfi ayo e kha mirero yao oñhe u itela uri zwi vhonele uri o shumiswa hani.

Kha Tshivendḁa hu na murero u no ri, *mulala a sa fi tsimu ya dongo u ḑo vhuya a i lima*. Hu dovha ha vha na muñwe une wa ri, *no vhenga dongo na funa vowa, kana no vhenga*

dongo na funa luranga. Arali ra nga lavhelesa mirero iyo miraru ri do wana hu na ipfi **dongo**. Heji ipfi dongo ndi liñwe la madzina o ngalangalaho kha Tshivenda, a si vhanzhi vhane na u li divha misi ino vha li talukanya uri li amba mini. **Dongo** kha mirero iyo vhuraru hayo li amba **shubi**, zwi di nga na ipfi **shubi** na lone vhañwe a vha li divhi uri ndi mini. **Shubi** ndi fhethu he ha vha hu tshi dzula vhathu ho nonelaho nga u latelwa mashika nga u ha vha hu tshi dzula vhathu.

Muñwe murero u na dzina lo ngalangalaho u ri, *ndi muvenda mubikwa na ive, ive la vhibva muvenda a sala*. Kha uyo murero hu na ipfi **ive**, dzina ili ndi liñwe la maipfi o ngalangalaho. A li tsha shumiswa. Hu vho shumiswa libulazwithi la lo line la vha tombo. **Ive** ndi tombo. Nga u shumiseswa ha libulazwithi la lo, ipfi la **ive** lo ngalangala.

Hafha kha murero une wa ri, *khunda yo fasha muvei*, ri vha na maipfi mavhili ane a vha madzina o ngalangalaho. Dzina **khunda** na **muvei**. Vhathu kale vho vha tshi amba uri o tou dibwela **khunda**. **Khunda** ndi dindi lo bwiwaho la tomiwa thanda dzo vhadwaho la thivhedzwa nga mahatsi le la vha lo itelwa u do fasha nga lo phukha dza daka. Dzina ili lo ngalangala vhunga na u rewa ha phukha zwo no iledzwa. Arali vhathu vha tshi lila u li shumisa, vha mbo nanga u shumisa libulazwithi la lo, **mulindi**. Dzina **muvei** zwi amba murei. Kha murero uyo li amba ene muñe murei wa phuka. Ano maduvha dzina **muvei** a li tsha shumiswa, lo ngalangala, hu vho shuma libulazwithi la lo line la vha **murei**. Honeha naho khunda sa ipfi li songo tsha dowelea ano maduvha murero uyu u kha di ambiwa misi yothe.

Ri sa athu u dovha ra isa phanda na u sengulusa madzina a lushaka ulwu, Kha bugu yavho “Kha ri gude Luvenda,” Makuya na Mudau (1989:60) vho sumbedzisa uri:

Maipfi a mvumbo ya Vhavenda ndi maipfi e vhomakhulukuku washu vha ri siela one. Kha maipfi aya u wana uri vhezhi hao ndi maipfi a

Lukalanga sa musi vha vhone vhomakhulukuku washu. Anea maipfi a sumba uri lushaka lu bva ngafhi. Maipfi aya a a konḁa u ḁivha uri a amba mini nahone o vhumbwa hani. Vhunzhi ha maipfi aya ri a wana mireroni, maidiomani na dzithaini zwine zwa vha zwone zwe vhomakhulukuku washu vha ri siela zwone.

Tsumbo dza maḁwe maipfi ane vhubvo ha hone ha vha Lukalanga ane a khou ngalangala kha Tshivendḁa asidzi dzi tevhelaho afha fhasi dzi kha mirero ya hone.

Kha ri ḁole murero uyu une wa ri: *Mutukana ha endi hu enda mukalaha*. Kha murero uyu ri wana ipfi **enda**. Ipfi ili **enda** li pfala vhubvo haḁo hu kha Lukalanga. Nga Tshikalanga ipfi ili li amba *u tshimbila* na kha Tshivendḁa li ḁi amba u tshimbila. Ano maḁuvha ipfi ili ḁo milwa nga libulazwithihi ḁaḁo line ḁa vha tshimbila. **Enda** ḁo ngalangala na murafho wo fhiraho.

Liḁwe ḁa maipfi line ḁa pfala li tshi bva kha Lukalanga ndi li wanalaho kha murero une wa ri: *Muima woga shaka ndi nnyi*. Ipfi **woga** ndi ipfi ḁa Lukalanga, fhedzi murafho wo fhiraho wo vha u tshi li shumisa kha Tshivendḁa u amba uri *u woḁthe*. Ano maḁuvha ipfi ili ḁo ngalangala, a li tsha shumiswa.

Arali ra nga dovha ra ḁola murero une wa ri: *Mutshimbili u wana ḁombe, mavhele a wanwa nga nzula*. Ipfi **ḁombe** ndi liḁwe ḁa maipfi e vhomakhulukuku vha ri siela one, a ri koni u ḁivha vhubvo haḁo fhedzi li vhone vhubvo haḁo hu kha Lukalanga hune nga Lukalanga ḁa amba kholomo, na kha Tshivendḁa ipfi ili li amba kholomo. Ipfi ili vhomakhulukuku washu vho li shumisa na kha murero une wa ri: *Mutupo u tevhela ḁombe*. Zwi tshi amba uri ḁwana u dzhia mutupo wa vhe vha bvisa kholomo na masheleni a lumalo. Ipfi ili ḁo ngalangala ano maḁuvha, a li tsha ambwa.

Musi ndi tshi khunyeledza ndima iyi ndi tama u bvisa khagala uri zwi ḁi nga na madzina a kwamaho miḁwe ya mitshelo yashu ya sialala ya riḁe Vhavendḁa na yone yo

ngalangala. Vhana vha musalauno mitshelo yashu ya daka a vha i divhi, hei i katela madzina a mitshelo i fanaho na nthu, tshidzimbampotole, mbubulu, thanzwa, thawi, maembe, mahuhuma, thombe, thaladzi na miñwe. Hezwi ndi zwi itiswaho ngauri mitshelo iyi i wanala madakani hune vhathu musalauno vha si tsha anzela u hu dalela kana vhana a vha tsha tambela hone vhunga hu tshi vho tambelwa fhethu ha tambela hu no dzula ho itelwa zwenezwo zwa u tambela.

Madzina othe o bulwaho afho nthā a nga angaredzwa nga thebulu i tevhelaho afha fhasi:

Thebulu 3.6

Maipfi	Kilasi ya dzina	Thalutshedzo	Kuvhumbelwe
1 Dongo	5 (Li-)	Shubi	Thangi+tsinde la dzina. Li--dongo.
2 Ive	5 (Li-)	Tombo	Thangi+tsinde la dzina. Li--ive.
3 Khunḁa	9 (N-)	Mulindi	Thangi+tsinde la dzina. N--khunḁa.
4 Muvei	3 (Mu-)	Muthu	Thangi+mudzi + Pfalandothe thaphuwi. Mu--ve- + -i.
5 Nombe	9 (N-)	Kholomo	Thangi+tsinde la dzina. N--nombe.

3.7. MVALATSWINGA

Kha ndima iyi ho bviselwa khagala maipfi o ngalangalaho kha Tshivenḁa ane a vha madzina. Khao ho katelwa madzina a kwamaho sia ʄa kumalele, madzina a kwamaho zwiliwa, zwine vhana vha ḁivhiwa ngazwo na maipfi a Tshivenḁa a shumiseaho kha luambo lwa misi na misi fhedzi one a kha mirero. Maipfi aya ndi manzhi vhukuma lune u a tenda uri hafha kha ndima iyi ha ngo tou fhelelela oṽhe, aya e ra a bvisela khagala ndi vhona o lugela tsenguluso ya ndima iyi.

NDIMA YA VHUNĀ

4 DZIŊWE DZA FIGARA DZA MUAMBO DZO NGALANGALAHO KHA TSHIVENĀ

4.1 MVULATSWINGA

Ndima iyi i ɔo bvisela khagala tsenguluso ya maipfi ane a khou ngalangala kha Tshivenda ro sedza dziŋwe dza thinwaipfi dza muambo sa maiti na maɔadzisi. Arali zwa nga konadzea tsenguluso iyi i ɔo dovha ya sumbedzisa maipfi o ngalangalaho kha sia ɔa zwiambaro, luambo lwa musanda, maambeke na zwickhoɔo. Tsenguluso iyi i ɔo bvisela khagala uri ndi ngani maipfi ayo na idzo figara dza muambo zwo ngalangala, arali hu na maipfi ane a khou shumiswa vhudzuloni ha ayo maiti na maɔadzisi hu tshi katelwa na idzo figara dza muambo zwo ngalangalaho zwi ɔo bviselwa khagala.

4.2 MAITI, MAɔALULI NA MAɔADZISI SA DZIŊWE DZA THINWAIPFI DZO NGALANGALAHO KHA TSHIVENĀ

Hu na maiti na maɔadzisi manzhi e murafho wo fhiraho wa vha wo vha u tshi a shumisa ane zwa zwino ha tsha shumiswa. Hu na maiti na maɔadzisi ane zwa zwino ha tsha shumiswa zwi tshi bva ngauri nyimele dze maiti na maɔadzisi ayo a vha a tshi shumiswa khadzo a dzi tsheho. Maŋwe maiti ha tsha shumiswa ngauri ha vho shumisa mabulazwithihi a hone. Maŋwe ha tsha shumiswa zwi tshi bva ngauri a vho vhone na u pfala a tshi konɔa u a bula. Maŋwe maiti ha tsha shumiswa ngauri a vha tshi amba zwi sa ɔanganedzei, zwi semanaho na u tatisa u bula kha nga mulomo wa muthu a tataho, mulomo wa muthu a pfaho zwi shonisaho.

Milubi (1984:90) a tshi ɔalutshedza ɔiti u ri ndi ipfi ɔine ɔa ri vhudza nga ha zwine zwa khou itea nahone maiti a na madungo o fhambanaho.

Ziervogel, Wentzel & Makuya (1981: 11) vha tshi nea thalutshedzo ya liiti vha ri:

The Venda verb consists, *inter alia*, of a basic verb stem which in turn is built up of a root or radical and ending or terminative –a. The verb stem renders the basic meaning of the verb, though it is not by itself a complete verb. Verb stem is the most important part of the verb.

Poulos (1990: 152) u ri:

A verb in Venda consists of a number of morphemes that are in a sense “put together”- these may be, for example, a subject concord which refers to the subject of the verb, a tense marker or a formative which expresses a particular tense, an object concord which refers to some or other object; a verb root which expresses the basic meaning of the action or state and a suffix which comes at the end and gives us some indication of the tense of the verb.

Afha fhasi hu do tevhela manwe a maiti na madadzisi na thalutshedzo dzao e kha mafhungo u itela uri ri do kona u sumbedza uri a amba mini, hu tshi do sumbedziswa zwiitisi zwa u sa tsha shumiswa hao.

Ndo ri u pfa nga ha khombo ya modoro wa u hwala vhana he khayo ha vha hu tshi pfi ho lovha vhana vha sumbe ngei kha la Tshituni nda pfa ndo **balutshelwa** vhukuma. Haya othe ndo a pfa ndi henengei tshikhuwani ndi tshi khou ralo u **tshela** ndala.

Kha pharagirafu iyo afho ntha maipfi ayo o swifhadziwaho ndi maiti o ngalangalaho. Ha tsha shumiswa. Iphi **balutshelwa** ndi liiti lisikwa li ambaho u tshuwa, u tshuwa lwa u

fhanduwa mbilu. Ipfi ili a li tsha shumiswa, hu vho shumiswa ipfi tshuwa. Liiti **tshela** ndi liiti line na lone ano maduvha a li tsha shumiswa ngauri a hu tshe na ndala fhanoshangoni, nyimele ine la tea u shumiswa khayosha a i tsha wanala, zwa ndala a zwi tsha wanala fhanoshangoni. Liiti ili li amba u todela vha mutawau zwiliwa musihu na ndala shangoni. Madzuloni a u shumisa liiti tshela, vathu vha vho shumisa liiti lisikwa *shumela*.

Kha ri tole maipfi mavhili a re kha phara kha fungo ili: Nga nthani ha u sa thetshelosa hawe muthu a tshi amba, ndo wana vho tou imedzana nae **maruli** nda pfa a tshi vhuya e: “Ndo **tenda** hezwi zwi do mmbalela.”

Maipfi ayo o swifhadziwaho ndi maipfi a tshikale ane ano maduvha o tou ngalangala tshothe. Ipfi **maruli** ndi ipfi line la shuma sa lidadzisi la maitete li sumbedzisaho uri vho vha vho imedzana nae nga ndila-de. Hezwi zwi sumbedza u imedzana na muthu lwa u tou mu tatisa khani u swikela muthu a tshi zwi vhona uri khani heyoha nga do swikelela zwine a khou zwi toda. Ipfi **tenda** ndi liiti li pfallaho sa ipfi la Tshikalanga. Liiti ili li amba u livhuwa. Muthu a tshi ri **ndo tenda** u vha a tshi khou amba uri ndo livhuwa. Heji liiti a li tsha pfala na zwituku kha luambo lwashu lwa Tshivenda ano maduvha, lo ngalangala tshothe.

Mañwe a maipfi o ngalangalaho asia kha phara iyi:

Vho ri vha tshi tou **dambuwoni** khithi! Nda pfa malume vha tshi ri, “ Ya kanda **kañwe** i a rewa, haya mafungo a hu na zwiñwe o **lumba** ene.” Vha tshi amba izwo ndi musinhe ndi tshi khou resha dziñwe dza khomba dze dza vha dzi tshi khou kelela maqizwizwimbuni henefho tshisimani tshe maqia hone a vha a tshi khou **nyelela** nga u ongolowa. Ndi tshi lavhelesa zwavhuqi nda wana uri mathina ndi vhatanuni, vathada vho vhofha na **mifunga** hafha dzikhunduni dzavho vhañwe u vha vho nembeledza na

madzolo dzikhunduni. Uyu we a vha o fara tshikumbu **tshitoma** nda wana i khomba ya thoho **thema** vhukuma.

Maipfi ayo othe ndi ane o ngalangala tshothe misi ino. Ipfi **dambuwoni** ndi liqadzisi la fhethu. Liqadzisi ili li li amba ndila, hu si ndila inwe na inwe lini. **Dambuwoni** ndi ndila ine ya pfuka nga mulamboni na wetshela seli na luwe lwa mulambo ngayo. Heji ipfi ano maduvha a li tsha ambwa nga nthani ha uri ano maduvha ndila dza luashaka ulwu a dzi tsheho, dza vhuya dza vha hone u do wana hu na buroho yo fhatwaho henefho. Madambuwo o vhulawa nga dziboroho.

Poulos (1990: 396) u ri a tshi thalutshedza liqadzisi u ri:

Adverbs in general provide more information about the actual performance or carrying out of an action or state. In other words they, they may indicate, *inter alia*, how, when, where and why an action or state is performed.

Ipfi **kanwe** ndi liqadzisi la mbalo. Heji ipfi ano maduvha a li tsha shumiswa. Kanzhi la shumiswa u do wana lo shumiswa fhedzi kha murero une wa ri, “*Ya kanda kanwe i a rewa.*” Zwi tshi amba uri arali muthu a khakha luthihi ha dzhielwi vhukando lini. Nga thalutshedzo ya murero uyo u mbo kona u pfa uri ipfi kanwe li amba mini, ipfi ili **kanwe** li amba luthihi. Heji ipfi ndi inwe la maipfi o ngalangalaho, a li tsha shumiswa, hu vho shumiswa libulazwithihi la lo *luthihi*.

Ri dovha hafhu ra vha na liiti **lumba**, ipfi ili a li tsha shumiswa ano maduvha. Nga nda ha u shumisa lone vhathu vha pfa vha tshi tama u shumisesa libulazwithihi la lo *livha*. Liiti **lumba** li amba u livha. Ri tshi ri: “Zwo **lumba** ene.” Ri vha ri tshi amba uri zwo livha

ene. Ipfi ili li pfala li tshi khou ngalangala nga nthani ha uri la pfala li tshi nga li a lemela u li bula milomoni ya murafho une ra vha khawo, zwenezwo zwa mbo ita uri ili ipfi li mbo ngalangala.

Ri dovha ra vha na lidadzisi la fhethu, **zwikumbuni** na liiti **nyelela**.

Lidadzisi ili **zwikumbuni** ndi ipfi line na lone lo ngalangala, Lidadzisi ili li bva kha dzina zwikumbu. Nga tshikale zwikumbu kanzhi hu ambwa tshithu tsha u fara kana u kela maḁi khatsho. Arali zwikumbu li tshi amba tshithu tsha u kela maḁi, ipfi ili ano maḁuvha lo tea u ngalangala ngauri ano maḁuvha vhatu vha vho shumisa ipfi la zwigubu. Zwigubu ndi ipfi line la vho shuma sa libulazwithihi la zwikumbu. Murafho wo fhiraho wo vha u tshi shumisa ipfi zwikumbu hu tshi ambwa zwithu zwa u fara maḁi kana zwiḁwevho, fhedzi hunzhi lo vha li tshi ambelwa kha zwithu zwa u kela maḁi.

Liiti **nyelela** ndi li shumaho kha maḁi a tshisimani fhedzi. U **nyelela** ndi zwiḁa zwine ra ri musi ri tshi khou kelela maḁi zwisimani a tshi ita a tshi fhela ri tshi tou a lindela a tshi bvelela hafhu (Magau,1994:24). Musi a tshi khou bvelela nga murahu ha musi o fhela nga u kelelwa ri ri a khou **nyelela**. Hei nyimele ano maḁuvha a i tsha wanala vhunga vhatu ano maḁuvha vha tshi tou vulela maḁi dzibombini vha ka maḁi avho vha diḁutshela, arali hu si na maḁi a vha a lindeli, a vha lindeli a tshi nyelela. Ipfi ili lo ngalangala nga nthani nyimele ine ano maḁuvha a i tsheho.

Kha phara iyo ho bviselwa khagala uri vhaḁanuni vho vhoḁha **mifunga** dzikhunduni dzavho ngeno vhaḁwe vho nemebedza **madzolo** kha dzikhundu.

Mifunga u bva na kale ndi vhulungu, hone vhu si vhulungu zwaho lini, vhulungu ha thengo khulu vhu sa sokou ambarwa nga muḁwe na muḁwe. Vhulungu uvhu ndi he ha vha vhu tshi itwa nga makanda a makumba a mphwe kana nga makwati a muḁuyu. Ndi

vhulungu he ha vha vhu tshi ambarwa nga vhakololo na vhaṭanuni vha musanda. Phophi (2004: 192) a tshi ṭalutshedza mifunga u ri:

These are beads of ostrich egg shells. String is usually worn round the waist. The mufunga in some instances is worn by royals' only usually young children, girls and chiefs wives. It is a sign of high status and wealth. When a girl from royal family is from vhusha initiation school, she is noticed by the presence of mifunga. A woman married to the chief, even if she is a commoner puts on the mufunga.

Ano maḍuvha vhulungu uvhu a vhu tsheho na misanda yashu vhulungu uvhu u wana na u vhu ḍivha vha sa vhu ḍivhi. Vhomakhalukuku washu vha tshi lovha vho zwi sia fhedzi a hu na we a zwi vhulunga. Zwenezwo u shaea ha u vhone vhaṭanuni vha musanda vho fuka malungu aya, vhunga ano maḍuvha vhaṭanuni vha tshi vho ambara miṅwadzi dziṭhohoni zwi mbo ita uri ipfi ili ḵa mifunga ḵi mbo ngalangala tshoṭhe vhunga ḵi sa tsha ambwa na zwiṭukuṭuku.

Madzolo, heḵi ndi ḵiṅwe ḵa maipfi o tou ngalangalaho tshoṭhe milomoni ya Vhavenḍa. **Madzolo** ndi dzina ḵine ano maḍuvha a ḵi tsha ambwa. Hu vho shumiswa ipfi ḵine ḵa pfala ḵo tou pambiwa u bva kha dziṅwe nyambo ḵine ḵa vha *tshipatshi*. Madzolo honeha ḵi dovha ḵa vha na ḵibulazwithi ḵaḵo ḵo teaho ḵi songo pambiwaho u bva kha dziṅwe nyambo ḵine ḵa vha tshihweto. Nga Tshivhenḍa **madzolo** na kale na kale ndi tshihweto tsha u vhea mali. Ano maḍuvha a ḵi tsha shumiswa hu khou shumiseswa ḵibulazwithi ḵiswa ḵine ḵa vha tshipatshi. Tshihweto a ḵi shumiswi vhunga ḵi tshi iselwa nga maanḍa kha u shumiseswa nga vhakegulu. Tshihweto na kale ndi tsha vhakegulu. U shumiseswa ha tshipatshi zwi mbo ita uri ipfi madzolo ḵi mbo ngalangala tshoṭhe.

Kha phara afho ho dovhiwa ha shumiswa maipfi **tshitoṃa** na ipfi **thema**: Maipfi aya o ngalangala tshoṭhe. Ipfi **tshitoṃa** ndi ḵiṭaluli ḵi bvaho kha tsinde ḵa ḵiṭaluli ḵine ḵa vha -

toma. Lone lo ngalangala ngauri ha vho shumiseswa libulazwithihi la lo line la di vha litaluli tshituku lo bvaho kha tsinde la litaluli -tuku. **Tshitoma** zwi amba tshithu tshituku. U nga amba uri litaluli ili lo ngalangala nga nthani ha uri nga lone line li pfala li tshi konda u bula mulomoni.

Maumela na Madiba (1996:205) vha tshi talutshedza litaluli vha ri litaluli li talula dzina mafhungoni. Nga litaluli ri a kona u divha zwinzhi nga ha dzina line la khou la khou talula lone.

Milubi (1984:84) ene u a tshi talusa litaluli u ri ndi vhutaluli. Vhutaluli u ya ngae a ri ndi ipfi line la angaredza thalulo. Li talula madzina kana masala.

Ziervogel, Wentzel & Makuya (1981: 76) vha ri: "The relative qualifies a noun like an English adjective. This is a word that describes a noun or pronoun."

Ipfi **thema** ndi dzina la muvhala. Kanzhi hune la shumiswa hone ndi kha murero u la une we, "*Thoho thema i laya thoho tshena.*" Ndi hanefha kha wonoyu murero une wa nga kona u pfa uri **thema** ndi muvhala mutswu. Hezwi zwi khatshisedzea nga u wana thalutshedzo ya murero uyu. Murero uyu u amba uri nwana mutuku a nga nea ngeletshedzo na vathu vhahulwane, vhalala vha na mavhudzi matshena nga mmvi kana nga u aluwa. Nwana ndi mutuku ngauri u na mavhudzi matswu, vhurema zwi amba vutswu. Zwenezwo zwi mbo kwatshisedza uri **thema** ndi ipfi li bvaho kha vhurema, zwine zwa amba mutswu. Nwana a thi ri na mavhudzi awe a vha a tshe matswu. Ipfi ili lo ngalangala nga nthani ha u shumiseswa ha libulazwithihi la lo line la vha ntswu.

4.3 THEBULU YA MAIPFI O SENGULUSWAHO KHA AFHO NṲHA NGA U ANGAREDZA

Thebulu 4.3.

Maipfi	Kilasi ya dzina	Ṳhalutshedzo	Kuvhumbelwe
1. Balutshelwa	15 (U-)	Ṳiiti	Thangi+mudzi + muengedzo+ pfalandoṲhe Ṳhaphuwi. U-+ balutsh-+ elw- + -a.
2. Tshela	15 (U-)	Ṳiiti	Thangi+mudzi + pfalandoṲhe Ṳhaphuwi. U-+ tshel- + - a.
3. Maruli	6 (Ma-)	Ṳiḍadzisi	Thangi+tsinde Ṳa Ṳiḍadzisi. Ma-+-ruli.
4. Tenda	15 (U-)	Ṳiiti	Thangi+mudzi + pfalandoṲhe Ṳhaphuwi. U-+tend- + -a.
5. Ḍambuwoni	5 (Ṳi-)	Ṳiḍadzisi	Thangi+ dzina + Ṳivhumbi Ṳa fhethu Ṳi-+ḍambuwo- + -ni.
7. Lumba	15 (U-)	Ṳiiti	Thangi+ mudzi + pfalandoṲhe Ṳhaphuwi. U-+lumb- + - a.
8. Zwikumbuni	8 (Zwi-)	Dzina	Thangi+tsinde Ṳa dzina + Ṳivhumbi Ṳa fhethu. Zwi-+-kumbu- + -ni.
9. Nyelela	15 (U-)	Ṳiiti	Thangi+mudzi + pfalandoṲhe Ṳhaphuwi. U-+-elel-+ -a.
10. Mifunga	4 (Mi-)	Dzina	Thangi+tsinde Ṳa dzina. Mi-+-funga.

11. Tshiṭoma	7 (Tshi-)	Lṭaluli	Thangi+tsinde ḷa ḷṭaluli. Tshi-+-ṭoma.
12. Thema	9 (N-)	Lṭaluli	Thangi+tsinde ḷa ḷṭaluli. N-+-thema.

4.4 TSENGULUSO YA MAITI NA MAṆWE MADZINA O NGALANGALAHO

Namusi ndi **diso** ḷawe, kholomo dzi fanela u **fula** ngei vivhini ḷa vhakoma Vho-Nyamande. Ndi khou pfa uri vhakoma Vho Nyamande zwiṇamana zwavho zwoṭhe vho sia **tshikuvhini** a zwo ngo ngo bva na vhomme azwo. Ndo ri tshi tshi khou fhira nga tsini na khoro musanda nda pfa musanda vha tshi hevhedza vha tshi ri, “Na onoyu kha **luvhedzwe**” (Magau,1994:54). Vhakoma Vho Mukhotho vha ri vha fhaḷa vha ri, “Ndi anea a Nyavhumbwa wa **dagaila** kanda vho u vhumbaho. Fhongo ḷi a vho ngo tsha ḷi fhedzisa nge vha vho dzhenwa hanwani nga muṇwe we nde ndi tshi tswa nga iṭo nda wana o dzula nṭha ha **lihe** ḷihulu. Ndi musi we ha vha hu tshi khou sengwa mulandu wa Budzwa uḷa wa musi hu tshi pfi o sema vhamusanda. Ndi tshi lavhelesa nda wana Budzwa o **niwa** tshoṭhe nahone a tshi vhonala o **lombelwa** tshoṭhe. Areḷi, a thi ri ṇwana mu ḷa malofha thumbuni hu **onya** hawe.

Kha phara iyo maipfi oṭhe o swifhadziwaho nga fhasi ndi maipfi ane ano maḍuvha ha tsha shumiswa, o ngalangala. Afha fhasi ndi ḑo sumbedzisa zwine a amba na zwine zwa khou ita uri a ngalangale.

Ipfi **diso** ndi dzina ḷine vhubvo haḷo ha sumbedzisa uri ndi kha tsinde ḷa ḷiiti –lisa. Kha phara iyi ḷi ipfi a ḷi ambi u lisa lini. Hafha ḷi khou amba uri ndi tshifhinga tshawe tsha u lisa kholomo, ḷamusi kholomo dzi khou liswa nge, kana ndi ḑuvha lwawe lwa u lisa. Ndi ḷikateli ḷa maipfi aya, “*hu khou ḑa inwi*”. Ano maḍuvha vhatu a vha shumisi ipfi diso,

vha tou talutshedza. Ipfi ili lo hangwea, nahone izwi ndi zwone zwine zwa khou ita uri ipfi ili li mbo ngalangala. Tshinwe tshine tsha khou vhangwa u ngalangala ha ipfi ili ndi ngauri madiso a u lisa nga u sielisana ha tsha itwa vhunga ano maduvha hu si tshe na u lisa zwifuwo. **Madiso** zwi amba uri maduvha manwe hu do lisa muñwe ngeno muñwe a sa khou lisa a vho lisa linwe duvha, fhedzi izwi zwo vha zwi tshi itwa hu na u tendelana.

U **fula**, heli ndi liiti li ambaho u la ha zwifuwo. Ano maduvha ipfi ili a li tsha shumiswa. Zwivhanga zwa u sa tsha shumiswa ha liiti ili ndi ngauri ha vho shumiswa libulazwithihi la lo line la vha u la. U sa tsha shumiswa ha ipfi ili a si nge la vha uri li khou tou konda u li bula lini. Hafha u nga sumbedzisa uri zwi khou vhangwa nga nthani ha uri vhatu vha vho sokou bula maipfi a luambo lwavho hu si tshe na u londa nahone hu si na munanguludzo wa maipfi wa nthesa. Vhatu a vha tsha londa u kodela luambo lwavho nga maipfi o teaho musi vha tshi amba fhethu ho fanelaho na kha nyimele yo fanelaho. Ndi ngazwo vhatu vha tshi vho shumisa na ipfi “u la” vha tshi amba u fula ha kholomo.

Tshikuvhini ndi lidadzisi la fhethu, mbudziso i vha ya uri tshikuvhini ndi ngafhi, hu ambwa mini nga ipfi tshikuvhini (Ziervogel, Wentzel & Makuya, 1981: 76). Tshikuvhini ndi ipfi lo vhumwaho li tshi bva kha dzina tshikuvhi. **Tshikuvhi** ndi danga line kholomo musi dzi tshi iswa malisoni arali dzi na zwinamana zwine a zwi athu aluwa zwinamana zwa hone zwa sala zwo valelwa ngomu. Nga u pfufhifhadza, **tshikuvhi** ndi danga la zwinamana. Ipfi ili ano maduvha a li tsha shumiswa vhunga zwa u fuwa kholomo zwo no tou sala kha vhorabulasi fhedzi vhane na u fhatela zwinamana zwikuvhi zwazwo a vha zwi iti. Arali zwa nga sokou itea ra wana muthu e na kholomo na zwinamana zwawe u do wana zwi sa fhatelwi zwikuvhi zwazwo, zwi tshi valelwa na vhomme madangani vhunga u fhatela madanga nga mavhili zwi songo leluluwa ano maduvha.

Kha **luvhedzwe**, ipfi ili ndi ipfi line muthu a tshi li talutshedza a nga amba uri li shumiswa nga maanda kha u amba tshithu nga ndila yo dzumbamaho, nga tshidinda kana tshihosi. Ipfi ili ndi liiti li ambaho u vhulaha nga . Kha phara iyo muambi o shumisa

ipfi a tshi lila u sumbedza uri muthu uyo a vhulawe, hezwi ndi u vhulaha nga u tou zwizwiedza lune zwa sa do kona u tevhelelea uri muthu uyo a nga vha o vhulawa nga nnyi. Vha tshi ri **kha luvhedzwe** vha amba uri **kha vhulawe**. Ipfi ili li nga dovha la shumiswa na nga dzihanga, vha tshi tou shavha u bula uri kha vhulawe. Kanzhi izwi zwi ambelwa kha muthu ane a nga vha a tshi khou itela musanda mitsiko na dzikhaedu dzine musanda vha vha sa anđani nadzo. U shavha mitsiko iyo musanda vha a amba uri, “*uyo nga a luvhedzwe*” vha tshi amba uri a vhulawe nga u tou zwizwiedzwa. Ipfi ili u fana na mañwe maipfi a luambo lwa musanda ndi liñwe lo ngalangalaho.

Dagaila ndi liiti line la shumiswa kha murero une wa ri, “*Nyavhumbwa wa dagaila wa kanda vho u vhumbaho.*” Murero uyu u ambwa arali muthu mutuku a tshi o aluswa zwavhudi nga vhahulwane, a vho ri a tshi aluwa a sa tsha pfa ngeletshedzo dza vho mu alusaho. Arali wa nga tola thalutshedzo ya murero uyu u nga wana uri liiti ili **dagaila** li amba u tshila u sa tsha pfa zwine vhahulwane vha vha tshi u eletshedza ngazwo. Liiti ili lo ngalangala, vhudzuloni halo vhathu vha vho shumisa maipfi manzhi u fana na liiti *diitisa*. Dagaila ndi ipfi line lo shumiseswa nga vhomakhulukuku washu. Vho li sia fhedzi murafho uyu wa zwino a u li shumisi. Arali la shumiswa vha li shumisa henefho mureroni hune na u u pfa a vhañwe vha sa u pfi.

Lihe ndi liñwe la madzina o ngalangalaho. **Lihe** na kale na kale ndi tombo (Makuya na Mudau, 1989:89). Ano maduvha a li tsha ambiwa. Hu khou shuma libulazwithihi la lo line la vha tombo. Ri na shango line la pfi Mahematshena. Ndi shango line dzina ili lo bva kha uri ha vha ho dalesa matombo matshena ndi ngazwo ho mbo irwa dzina la Mahematshena. Lihe u fana na ive ndi maipfi othe a ambaho tombo. Vhuvhili hao haya maipfi ha tsha shumiswa o ngalangala nga nthani ha u shumiswa ha libulazwithihi la lo line la vha tombo.

Kha ndima iyo muñwali u ri: Ndi tshi lavhelesa nda wana Budzwa o **niwa: Niwa** ndi liiti li sumbedzaho u shona tshothe. U **niwa** nga thoni ndi u dzhenwa nga thoni. Hezwi zwi

amba u shona. Haano maḍuvha ipfi ili lo ngalangala. Vhathu vha tshi amba u niwa nga ṭhoni a vha shumisi liiti u niwa. Hezwi zwi dovha zwa sumbedza u sa kona u nanguludza maipfi o teaho u shumiswa kha nyimele dzone dzone. Vhathu vha tshi amba u niwa nga ṭhoni vha shumisa maipfi a fanaho na uri “*ndo wana o shona vhukuma.*” Ipfi ili li khou ngalangala nga zwiṭuku nga zwiṭuku.

U lombelwa, hezwi zwi amba u neta nga maanda nga murahu ha tshimbila lwendo lu lapfu nga milenzhe. Ipfi ili ndi la Tshivenda vhukuma la kale na kale lone li shumiswaho nahone kha u difhisa luambo lwashu. Ano maḍuvha a li tsha shumiswa hu vho shumiswa maipfi zwao a fanaho na u neta.

4.5 THEBULU YA MAIPFI O SENGULUSWAHO KHA NṬHA NGA U ANGAREDZA

Thebulu 4.5.

Maipfi	Kilasi ya dzina	Ṭhalutshedzo	Kuvhumbelwe
1. Diso	15 (U-)	Dzina liiti	Thangi + mudzi + pfalandoṭhe ṭhaphuwi. U-+ lis-+ -a.
2. Fula	15 (U-)	Dzina liiti	Thangi + mudzi + pfalandoṭhe ṭhaphuwi. U-+ful- + - a.
3. Tshikuvhini	7(Tshi-)	Dzina	Thangi + tsinde la dzina + livhumbi la fhethu. Tshi-+-kuvhi-+-ni.
4. Luvhedzwe	15 (U-)	Dzina liiti	Thangi + mudzi + muengedzo + pfalandoṭhe ṭhaphuwi. U-+ luvhedz-+ -w- +-a.

5. Dagaila	15 (U-)	Dzina liiti	Thangi + mudzi + pfalandothe thaphuwi. U- + dagail- + - a.
6. Lihe	5 (Li-)	Dzina	Thangi + tsinde la dzina. Li-+-he.
7. Niwa	15 (U-)	Dzina liiti	Thangi + mudzi + muengedzo+ pfalandothe thaphuwi. U-+ n- +-iw - a.
8. Lombelwa	15 (U-)	Dzina liiti	Thangi + mudzi + muengedzo+ pfalandothe thaphuwi. U-+ lombel-+-w-+a.

4.6 TSENGULUSO YA MAIPFI O NGALANGALAHO A RE MAITI FHEDZI

Afha fhasi ndi do isa phanda na tsenguluso ya manwe maiti fhedzi o ngalangalaho kha Tshivenda. U fana na zwe manwe maipfi a sengulusiswa zwone afho ntha, na anea a do senguluswa ri tshi tevhela zwenezwo.

Vho- Nyatshavhungwa musi we vha vhuya mashonzhani vho wana mazwale a kati na u **haela** muta wa nndu yawe vhunga ho vha hu si kale o u **ridela**. Hezwi u khou zwi ita nge a divha uri mathabama u na mushumo wa u yo u **havha** mukumbi saizwi hu hone u tshi khou fhondwa. Vha tshi tou khithi! Mazwale a ri khavho, “O **dzama** naa mashonzha?” A tshi vhudzisa o vha o fara luhwai lwa u swiswa khuhu ye ya vha i tshi khou **kunzwise** khukhwana dzayo heneffo he a vha a tshi haela hone. Vha tshi mu fhindula vha ri: “Ndi do ni fhindula ndi tshi vhuya u **phapha** mushonga hafho dakani.” Mazwale! Khe nanwaha mitshelo yo tou **omowa**, ndi sa athu hangwa, naa avha Vho-Bele vha khou **londolwa** lini? Hone vathu vho vha vho lingedza u vha **kota** zwa tou

kunda. Ndi Vho-Nyatshavhungwa vha khou vhidzelela Vho-Naledzani vhe vha hambela uri vha tshi bva u phapha mushonga vha vha **sundise** vhunga vha tshi ya Hamakuya.

Kha phara iyo maipfi othe o swifhadziwaho nga fhasi ndi maipfi ane ano maduvha ha tsha shumiswa, o ngalangala. Afha fhasi ndi do sumbedzisa zwine a amba zwone na zwine zwa khou ita uri a ngalangale vhatu vha si tsha a shumisa.

Kha phara iyo hu na ipfi **haela**, ipfi ili ndi liiti, **u haela** ndi u nama mavu, hu nga vha kha luvhondo lwa nndu dza tshikale dzo fhatiwaho nga zwidina zwa mavu uri zwidina izwo zwi thivhedzee musi i tsha di bva u fhatwa, u haela zwi nga itwa na fhasi kha muta hu u itela u u nakisa u sa athu u ridela na u u hulungwa. Ipfi ili a li tsha shumiswa, lo ngalangala ngauri mushumo uyo wa u haela a u tsha itiwa ano maduvha vhunga vhatu vha tshi vho fhat nndu dzavho nga zwidina zwa dzisemende lune zwa vho ita uri na u haelwa dziwe dzi sa tsha haelwa dzi tou shumiswa nga vhafhati nga semende dzo khwatshaho u fhira u haela nga mavu. Mita ano maduvha a i tsha haelwa na u ridelwa vhunga i tshi vho tou shunwa nga zwidina zwine vhatu vha vho tou renga nga masheleni a si na vhukono. U sa tsha fhatwa ha nndu dza mavu na mita ya tshikale zwi mbo ita uri liiti ili la u haela li mbo ngalangala. U ngalangala halo zwo mbo ita uri hu vho shumiswa liiti lo tou pambiwaho u bva kha Luisimane vhudzuloni halo line la vha u semendela.

Ri dovha hafhu ra vha na ipfi, **ridela**. **U ridela** ndi liiti. Liiti ili li ambelwa kha kha mavu ane a tsha di bvaho u haelwa a tshe o nukala zwiuku. Mavu ayo hu nga dzhiwa tombo line la vhidzwa ngwane kana bodelo lavhudi lituku line la kona u farea, vha do ralo u thoma u kulutedza ala mavu o namiwa hu tshi khou haelwa fhasi. Hezwi zwi itelwa u a khwatshisa nahone zwi tshi vha zwo nakelela nga nthani ha u swalingedzea ha mishumo ya ngwane kana bodelo ilo, izwo zwi do ri musi zwo no fhela, musi zwi tshi oma zwa vho oma zwo naka nahone zwo khwatsha. Mushumo uyu wa u ridela a u tsha itwa ano maduvha, u sa tsha itwa hazwo zwo mbo ita uri liiti ili la u ridela li mbo ngalangala,

vhudzuloni ha mushumo uyu wa u ridela ho no dzhena ipfi la u semendela. Hezwi zwi itiswa ngauri mushumo uyu ano maduvha u vho itwa nga semende yo khwaṭhaho u fhira mavu.

Ri tshi isa hafhu phanda na maipfi o ngalangalaho, ri mbo dovha hafhu ra wana ipfi, **havha. U havha** ndi liiti. Liiti ili li ambelwa kha tshinwiwa tsha mukumbi vhune ha vha, halwa ho itwaho nga mafula. **U havha** zwi amba u bvisa thambo dza mafula kha maḍi, ane a vhidzwa govhole. Govhole ndi thambo dza mafula o fhonḍiwaho dzo tanganyiswa na maḍi. Musi vhathu vha tshi khou khethekanya thambo dza mafula na maḍi, uri hu sale maḍi a mafula fhedzi ri ri vha khou havha. U havha ndi nyito ya u fhandekanya thambo dza mafula na maḍi ao. Ano maduvha ipfi ili lo ngalangala ngauri mushumo wa u fhonḍa mukumbi a u tsha itwa nga vhathu, mushumo uyu u vho itwa nga mitshini mihulu hune ya zwi kona u khethekanya thambo, makanda na maḍi a mafula hu songo tsha vha na nyito ya u havha. Hezwi zwa u havha mukumbi zwo fhira na vhomakhulukuku washu misi yeneila ya kale. Hezwi zwi mbo ita uri liiti ili la u havha li mbo ngalangala. Zwoṭhe hezwi ano maduvha vhathu vha zwi angaredza nga u shumisa liiti u ita mukumbi.

Kha phara iyo ri dovha ra vha na ipfi **dzama. U dzama** ndi liiti line kha phara yashu li khou ambelwa kha u fhela ha mashonzha. fhedzi a li ambelwi kha u fhela ha mashonzha fhedzi, li dovha hafhu la shumiswa kha u lovha ha vhamusanda, kana khosi. Khosi ya lovha ri ri khosi yo dzama (Maumela & Madiba,1996:208). Musi mashonzha a sa tsha wanala ri zwi vhidza uri o dzama. Hezwi ndi musi mashonzha a sa tsha **luma**. U dzama sa liiti ano maduvha a li tsha shumiswa ngauri u do wana vhathu vha tshi vho sokou shumisa liiti *fhela* hu tshi ambwa u dzama ha mashonzha. Kale musi mashonzha a sa tsha wanala ho vha hu tshi pfi mashonzha o dzama. Musi a tshi thoma u wanala ro vha ri tshi ri mashonzha o luma. **U luma** ndi u thoma u wanala ha mashonzha. Vhuvhili ha maiti aya ndi o ngalangalaho tshoṭhe. U ngalangala ha maiti aya zwi khou vhangwa na ngauri ano maduvha mashonzha a vha sokou farwa na nga

vhana vhaṭukuṭuku vhane vha tshi amba vha sa londe na munanguludzo wa maipfi o teaho.

U kunzwise, heji ipfi, u fana na maṅwe maipfi o bulwaho afho nṭha na lone ndi liiti lo ngalangalaho. **U kunzwise** ndi liiti li ambelwaho kha u alusa khukhwana nga khuhu. Musi khuhu i tshi khou alusa khukhwana ri ri i khou kunzwise khukhwana dzayo, ano maḍuvha liiti ili a li tsha shumiswa vhunga hu si tshe na u fuwa khuhu dzine dza do thothonya makumba dza a alamela dza dovha dza a thothonya zwickwana dza dovha dza alusa zwickwana izwo sa zwiḷa kale. Khuhu dzi re hone ano maḍuvha ndi dziḷa tshena dzi fuwiwaho nga vhunzhi dzi tshi fuwelwa nama na makumba. Idzi ndi dzi sa koni na u alamela makumba adzo na u a thothonya vhunga mushumo uyu u tshi vha u itwaho nga mitshini. Hezwi zwi mbo ita uri liiti ili ḷa u kunzwise li mbo ngalangala tshoṭhe. Hezwi zwi mbo ita uri u pfe vhatu vha tshi vho shumisa liiti ili fhethu hu songo fanelaho. U a vho pfa vhatu vha tshi vho li shumisa na kha u alusa vhana vha vhatu, wa pfa muthu a tshi ri u khou kunzwise vhana a tshi amba u lela vhana vhawe. Hezwi ndi zwo khakheaho.

Ri dovha hafhu ra vha na ipfi **phapha**, phapha ndi liiti line u ya nga phara iyo li amba u rema mushonga. **U phapha** ndi u rema makwati maṅu a muri, a nga vha a a u ita mushonga sa makwati a muvhula, kana makwati zwao a si a mushonga hu u itela u vhulaha muri wonoyo une wa khou phaphiwa makwati. Musi vha tshi khou rema makwati eneo ri amba uri vha khou phapha. Hezwi zwa u phapha makwati nga maanda a mushonga ano maḍuvha a zwi tsha itwa vhunga vhatu ano maḍuvha vha si tsha vha na dzangalelo ḷa u shumisa mishonga yashu ya Tshirema vha tshi vho takalela zwa dzilafho ḷa Tshikhuwa. U sa tsha phapha mushonga honohu hu mbo ita uri ipfi ili li ngalangale li tshi tou sala fhedzi kha u ambelwa ṭhamusi kha u engedza tshithu nṭha ha tshinwe.

U omowa, u fana na mañwe maipfi a re maiti afho n̄tha na leneli ndi liñwe la maiti o ngalangalaho. **U omowa** ndi liiti li ambelwaho kha u aṅwa ha mitshelo. Musi muri wa mutshelo wo aṅwa mitshelo nga maanda lune wa wana u tshi nga u sa vunda na matavhi awo nga u lemelwa nga mitshelo ri amba uri wo omowa. Ipfi ili ndi liñwe la maipfi o shumiseswaho nga vhomakhulukuku washu. Ano maḍuvha murafho wo salaho ili ipfi a u li talusi na zwiṅukuṅuku. Arali mutshelo wo omowa vha shumisa maipfi a fanaho na: *u aṅwa nga maanda* vha sa kone u zwi sumbedzisa nga u shumisa ipfi lo teaho line la vha u omowa, lone line la vha Tshivenda tsha maṅhakeni.

Ri dovha ra vha na ipfi line la ri: **U londolwa** (Magau, 1994;54), u londolwa ndi ipfi la Tshivenda line la ri lo shumiswa la vha li tshi bveledza nyito yo dzikaho i ambaho u vhulunga mufu. Muambi afho kha phara yashu a tshi ri: Hafhu vha khou **londolwa** lini? Muambi u vha a tshi khou vhudzisa uri vha vhulungwa lini. Ano maḍuvha ipfi ili a li tsha shumiswa. Hu vho shumiswa libulazwithihi la lo line la vha u vhulunga. Hoṅhe hoṅhe hu vho shuma u vhulunga na muso zwi tshi ambelwa na kha muthu wa tshihosini ane ra tea u shumisa ipfi lo teaho line la vha u **swita**. Ipfi ili la u londola lo ngalangala.

U koṅa, heli ndi liñwe la maipfi ane a vha a Tshivenda tsho rombaho vhukuma ane misi ino ha tsha shumiswa. **U koṅa** zwi amba u ilafha muthu, u onga muthu ane a khou vha isala. Maḍuvha ano ipfi ili a li tsha shumiswa vhunga hu si tshe na u onga muthu mahayani. Muthu ano maḍuvha a thoma u vha isala u rumelwa maongeloni. Zwa u koṅa mulwadze zwo guma misi yeneila he maongelo a vha a sa athu dalesa. Tshithu tshi itisaho uri ipfi ili li ngalangale ndi nge ha vho shumeseswa mabulazwithihi alo ane a vha u onga na u ilafha.

Hu dovha ha vha na ipfi **sundise/ sundisa**. U sundisa ndi liiti li ambaho u fhelekedza. Heli ndi liñwe la maipfi a shumiswaho nga vathu vha konaho munanguludzo wa maipfi o teaho a Tshivenda nahone u munanguludzo wa n̄thesa. Ipfi ili a li tsha shumiswa ano maḍuvha. Vhudzuloni halo hu khou shumiswa libulazwithihi la lo line la vha fhelekedza,

huñwe ha vhuya ha nga hu sa shumiswa na maipfi asili vhathu vho hangwa ipfi lo teaho line la vha u sundisa.

Ri sa athu isa phanda na tsenguluso ya maipfi mañwe o ngalangalaho, kha ri thome ri sedze uri ayo maipfi o sumbedziswa afho ntha a nga angaredzwa hani nga u shumisa thebu lu ine ya do tevhela nga afha fhasi.

Thebulu 4.6.

Maipfi	Kilasi ya dzina	Thalutshedzo	Kuvhumbelwe
1 Haela	15 (U-)	Dzina liiti	Thangi + mudzi + pfalandothe thaphuwi. U-+hael-+ -a.
2 Ridela	15 (U-)	Dzina liiti	Thangi + mudzi + pfalandothe thaphuwi. U-+ ridel- + - a.
3 Havha	15 (U-)	Dzina liiti	Thangi + mudzi + pfalandothe thaphuwi. U-+havh-+- a.
4 Dzama	15 (U-)	Dzina liiti	Thangi + mudzi + pfalandothe thaphuwi. U- + dzam-+- a.
5 Kunzvisa	15 (U-)	Dzina liiti	Thangi + mudzi + muengedzo+ pfalandothe thaphuwi. U- + kunzw-+-is- +-a.
6 Phapha	15 (U-)	Dzina liiti	Thangi + mudzi + pfalandothe thaphuwi. U-+ phaph-+-a.

7 Omowa	15 (U-)	Dzina ḽiiti	Thangi + mudzi + pfallandoḽhe ḽhaphuwi. U- + omow-+-a.
8 Londolwa	15 (U-)	Dzina ḽiiti	Thangi + mudzi + muengedzo+ pfallandoḽhe ḽhaphuwi. U-+ lond-+-olw-+-a.
9 Koḽa	15 (U-)	ḽiiti	Thangi + mudzi + pfallandoḽhe ḽhaphuwi. U- + koḽ-+-a.
10 Sundise	15 (U-)	ḽiiti	Thangi + mudzi + pfallandoḽhe ḽhaphuwi. U-+ sund-+-is- +-a.
11 Swiḽa	15 (U-)	ḽiiti	Thangi + mudzi + pfallandoḽhe ḽhaphuwi. U- + swiḽ- +-a.

Afha fhasi ndi ḽo isa phanḽa na tsenguluso ya maḽwe maipfi o ngalangalaho kha Tshivendḽa. U fana na zwe maḽwe maipfi ayo a sengulusiswa zwone afho nḽḽa, na anea a ḽo senguluswa ri tshi tevhela zwenezwo.

Musi i tshi tou **khebuwa**, makhulu wawe vhe kha ḽe ndi mu **rule** ḽhoho ḽuvha ḽi sa athu fhisesa. Vha tshi isa phanḽa vha bula uri vha ḽo thoma nga u mu **kupula** hayo mavhudzi a re kha phanḽa. “Hafhu ni songo nndengisa nḽe hafhu ndi fanela u ya u ha maine Nḽemukula u **fhondiwa**. Ndi ḽo sokou ḽuwa ndo sokou **mona** milenzhe”. Ndi vhone makhulu vha khou isa phanḽa. Ntakadzeni! “Ni songo hangwa u sala ni tshi **swara** muroho, ni dovhe u elelwa u vhudza Vho-Naledzani uri vha songo livhala u **dzinga** vhuḽa vhukunda hanga”. Ndi vhone makhulu vha tshi isa phanḽa. “Makhulu, nḽe ndi khou ḽoḽa u **ela** tshiulu ndi ḽoḽa u fara nḽemeneme madekwana” Ndi Ntaka a tshi vha fhindula. Ntaka o ralo o no fara lufhanga lwa u **funga** khuhu vhunga dzo vha dzi tshi

khou pala mutomba wa tsimu iḷa ye mahoḷa ya **lala**. A si kale a tsha ḡi bva u **shela** phonḡa heneḡho tsimuni.

Kha phara iyo maipfi oḡhe o swifhadziwaho nga fhasi ndi maipfi ane ano maḡuvha ha tsha shumiswa, o ngalangala. Afha fhasi ndi ḡo sumbedzisa zwine a amba zwone na zwine zwa khou ita uri a ngalangale vhathu vha si tsha a shumisa.

Kha phara iyo ri na ipfi **khebuwa**, ipfi iḷi ndi iḷiti iḷi ambelwaho kha nyito ya musu mvula i sa tsha na hu na uri yo vha i tshi khou na nga maanḡa. Ha sokou ri nga murahu ya ḡa ya ima ya sa tsha na. Musu i sa tsha na ri amba uri yo **khebuwa**. Arali yo khebuwa a zwi ambi uri yo tsha lini, ya tou khebuwa zwi dovha zwa vhone hu tshi vha na khonadzeo ya uri i nga dovha ya na hafhu. Maḡuvha ano ipfi iḷi a iḷi tsha shumiswa, madzuloni aḷo hu vho shumiswa uri: *yo tsha* na musu yo tou khebuwa.

Ipfi **rule**, ndi ipfi iḷi bvaho kha tsinde iḷa iḷiti –rula . **U rula** u bva kha phara iyi zwi amba u haela muthu nga luare musu ḡhoho yawe i tshi khou dina nga u dzula i tshi rema. ḡhoho i dzulelaho u rema i a ruliwa. Muthu u ḡhavhelwa ḡhoho yoḡhe nga luare vha dzhia vha mu ḡodza mushonga ḡhoho yoḡhe hafho he a haelwa hone. Mushumo uyu musu u tshi itwa kha muthu ri u vhidza uri ndi u rula ḡhoho. Maḡuvha ano mishumo iyi a i tsha itiwa nga nḡhani ha malwadze a sa fholiho o ambarelaho shango. Vhathu vha vho ofha u rulwa dziḡhoho vha tshi shavha u kumba malwadze. U sa tsha itwa ha mushumo uyu, zwo mbo ita uri ipfi iḷi iḷa u rula iḷi mbo ngalangala tshoḡhe.

U fhonḡiwa: Ipfi iḷi ndi iḷiti iḷi ambaho u farwa farwa nga maine uri u sa sokou lwala lwala zwo itwa nga vhathu vha no silinga nga u tou lowa. **U fhonḡiwa** zwi amba uri muthu o dzivhelwa nga mishonga nga maine uri a songo loiwa nga vhaloi vhunga hu na lutendo luhulwane lwa uri muthu u a loiwa nga vhaloi. Maḡuvha ano zwa u fhonḡiwa a zwi tsha itwa vhunga maitele ashu a sialala ro a laḡela kule a vho milwa nga zwa vhurereli ha

Tshikhiresite hune vhathu vha vho tou rabela uri vha si dodongwe vhusiku nga vhaloi. Thabelo ano maḍuvha i vho shumiswa kha u ita mushumo wa u fhonḍa. Ipfi ili lo ngalangala ngauri vhathu a vha tsha fhonḍiwa ha maine.

Ri dovha hafhu ra vha na ipfi u **kupula** kha phara yashu. **U kupula** zwi amba u vheula mavhudzi othe kha thoho. Ano maḍuvha liiti ili a li tsha shumiswa fhethu ho teaho. Vhathu vha shumisa ipfi u vheulwa vha tshi lila u amba uri vho mukupula mavhudzi othe. Musi hu si na mavhudzi kha thoho ya muthu ri amba uri o kupuliwa mavhudzi othe. Hafho ndi musiri tshi khou shumisa maipfi o teaho fhethu ho teaho nahone ho shumiswa munanguludzo wa nthesa wa maipfi. Ipfi ili ano maḍuvha lo ngalangala, a li tsha shumiswa.

Ipfi **moṅa** ndi liṅwe la maipfi o ngalangalaho kha Tshivenda. U **moṅa** ndi liiti line la amba u tamba nga nthu hu si u tou tamba nga vhuronwane. Kanzhi u moṅa vhathu vha amba u tamba nga nthu nahone milenzhe na tshifhatuwo hu si nga maḍi manzhi lini. Hezwi zwa u ḍimoṅa kanzhi zwi anzela u itwa nga vhakegulu vhunga vho vha tshi kona u fhedza ḍuvha lothe na u tamba vha songo tamba muvhili wothe. Arali ha sokou vha na nyimele ine vhakegulu avho vha vha vha tshi khou toḍa u fara kwendo kwa shishi u wana na u pfa vha tshi ri, “*A vha ime ndi thome u ḍimoṅa wee.*” Zwa u ḍimoṅa ano maḍuvha a zwi tsha itwa, vhunga ano maḍuvha vhathu vho no faresa zwa vhudele u fhira misi ila, izwi zwi mbo sia ipfi ili la u moṅa li tshi mbo ngalangala.

U **swara** ndi liṅwe la maipfi ane ano maḍuvha lo ngalangala. U **swara** ndi liiti li ambaho u swotola dzinnzi dzi wanalaho kha muroho wa phuri na mavhele a tshi khou bvisiwa maḍaḍa musi a tsha ḍi bva u kaṅiwa (Madiba,1996:208). Ano maḍuvha wa amba zwa u swara muroho u wana hu si na ane a kha ḍi zwi ḍivha uri zwi amba mini. Hezwi zwi khou vhangwa ngauri miroho i fanaho na phuri vhathu a vha tsha tavha ngauri vhathu vha vho funesa zwisevho zwa dziṅama u fhira miroho ya maḍari. Mavhele ano maḍuvha

a vho swarwa maṭaṭa ao nga mitshini vhunga hu tshi vho limesa vhorabulasi nga vhuḍalo, hezwi ndi zwone zwivhangwi zwaure ḷiiti ḷi ḷa u swara ḷi mbo ngalangala.

U **dzinga** vhukunda: Heḷi ndi ḷone ḷiiti ḷo teaho u shumiswa musi muthu a tshi khou ita vhukunda, hu nga vha vhukunda ha milenzheni kana zwaḍani, Arali vhu vhukunda ha hatsi, hone vhu tou hoṭiwa. U **dzinga** ri vha ri tshi amba u ita vhukunda nga vhurale na dziḍaraṭa dzo teaho. Ano maḍuvha vhatu vha tshi amba u dzinga vhukunda vha ri, *vha khou ita vhukunda*". Hezwi zwi amba tshayo ya munanguludzo wa maipfi o teaho u shumiswa kha nyimele dzo teaho. ḷiiti ḷa u dzinga ḷo ngalangala na vhomakhulukuku washu. Ano maḍuvha vhatu a vha tsha ḷi shumisa ḷo ngalangala tshoṭhe.

Kha phara iyo ri dovha hafhu ra vha na ḷiiti **u ela**. **U ela** kha phara iyo zwi khou amba u bwa mulindi muhulu kha tshuulu wa tbedzwa nga maṭari u itela uri musi ḽemeḽeme dzi tshi bva dzi bevele nga ngomu vhatu vha kone u dzi bata ha zwavhuḍi. Vhaḽwe vha amba nga ḷiiti u tsivhela, kanzhi hezwi zwa u tsivhela hu tsivhelwa nthwa. U ela ḽemeḽeme ano maḍuvha vhatu a vha tsha zwi ita ngauri ho sala murafho une wa sa ḍivhe uri ḽemeḽeme dzi fariwa hani. A thi ri na vhana vha musalauno ḽemeḽeme a vha ḷi vha a dzi ofha. Arali zwa nga sokou itea ha vha na vhane vha lila u dzi fara vha tou bata nga nthihi nga nthihi madzuloni a u tou dzi elela uri vha dzi fare nga vhuḽzhi.

Ri dovha hafhu ra vha na ipfi **funga**, **u funga** kha phara iyi ḷi amba musi hu tshi ṭhukhulwa zwikunwane na ṭhodzi dza milomo ya khuhu nga murahu ha musi khuhu iyo i tshi khou dina nga u pala hoṭhe hoṭhe ṭhaḽwe dzi tshi khou pala mbeu yo gobelwaho na mitomba i sa athu melaho. Musi khuhu dzi tshi tumulwa zwikunwane na u ṭhukhulwa milomo hu pfi dzi khou fungiwa. Maḍuvha ano khuhu a dzi tsha fungiwa, ngauri na u fuwa khuhu dzi palaho mbeu na u dzhovha mitomba a dzi tsha fuwiwa. Khuhu dzine ano maḍuvha dza fuwiwa ndi dzenedzi tshena dza ḽama dzine na u ḍipalela zwiliwa dza sa kone. Hezwi ndi zwine ipfi ḷi ḷa u funga ḷa khou ngalangala ngazwo, vhatu a vha tsha ḷi ḍivha.

Ri dovha hafhu ra vha na tsinde la liiti –lala, kha phara iyi liiti ili lala li amba u pfukwa ha tsimu nwaha muthihi kana mivhili i songo limiwa, arali tsimu i tshi dzulelwa u limiwa nga miwaha fhedzi ya sa limiwe nwaha muthihi a ri ambi uri a yo ngo limiwa, ri amba uri yo lala. Liiti ili lo ngalangala, a li tsha ambiwa, vathu vha vho sokou ri tsimu a yo ngo limiwa. Luambo lwashu lu khou xedza maipfi a vhuḏi nga nthani ha u sa tsha itwa ha mishumo ye kale ya vha i tshi itwa. Vhathu a vha tsha lima masimu u fana na kale, zwenezwo maipfi a fanaho na u lala ha masimu a khou ngalangala ngazwo.

U shela ndi liḥwe la maipfi line la vha liiti lo ngalangalaho kha Tshivenda. **U shela** kha phara iyo zwi amba u gobela mbeu ya phonda. Phonda a dzi tou zwaliwa u fana na mbeu ya mavhele na dziḥwe nga u fhambana. Phonda dzi tou sheliwa. Kuambebe ukwu ano maḏuvha kwo ngalangala, vathu vha vho sokou shumisa na maipfi a sa ananiho na fhethu na nyimele. Vhathu vha vho shumisa tsinde la liiti –gobela na kha u shela zwi ambelwaho kha phonda.

Maipfi othe o sumbedziswaho afho nthā a nga angaredzwa othe nga u shumisa thebuḷu ine ya do tevhela nga afha fhasi.

Thebulu 4.7.

Maipfi	Kilasi ya dzina	Thalutshedzo	Kuvhumbelwe
1 Khebuwa	15 (U-)	Dzina liiti	Thangi + mudzi + pfalandothe thaphuwi. U-+ khebuw- +-a.
2 Rula	15 (U-)	Dzina liiti	Thangi + mudzi + pfalandothe thaphuwi. U- + rul- + - a.

3 Kupula	15 (U-)	Dzina ḽiiti	Thangi + mudzi + pfalandoṭhe ṭhaphuwi. U- + kupul-+- a.
4 Moṅa	15 (U-)	Dzina ḽiiti	Thangi + mudzi + pfalandoṭhe ṭhaphuwi. U- + moṅ-+- a.
5 Swara	15 (U-)	Dzina ḽiiti	Thangi + mudzi + pfalandoṭhe ṭhaphuwi. U- + swar-+- a.
6 Dzinga	15 (U-)	Dzina ḽiiti	Thangi + mudzi + pfalandoṭhe ṭhaphuwi. U- + dzing-+- a.
7 Lala	15 (U-)	Dzina ḽiiti	Thangi + mudzi + pfalandoṭhe ṭhaphuwi. U-+ lal-+- a.
8 Funga	15 (U-)	Dzina ḽiiti	Thangi + mudzi + pfalandoṭhe ṭhaphuwi. U- + fung-+- a.
9 Shela	15 (U-)	Dzina ḽiiti	Thangi + mudzi + pfalandoṭhe ṭhaphuwi. U- + shel-+- a.

4.7 MVALATSWINGA

Ndima iyi yo bvisela khagala maipfi o ngalangalaho manzhi nahone a welaho fhasi ha thinwaipfi nnzhi dza muambo dzo fhambanaho dza Tshivenda. Ho bviselwa khagala maipfi o ngalangalaho manzhi a maiti, maḽadzisi u ya nga tshaka dzao nga u fhambana, ho dovha hafhu ha bviselwa khagala maipfi o ngalangalaho ane a vha maḽaluli. Kha ndima iyi ndi a tenda uri tsenguluso ya thinwaipfi idzo dzo bulwaho afho

ntha kha marangaphanda a i ngo tou fhelela tshothe, fhedzi ro sedza tsenguluso iyi nga i to la maimo ayo, ndi a tenda uri maipfi aya o senguluswaho kha ndima iyi o lingana tsenguluso iyi.

NDIMA YA VHUTANU

5.1 MARANGAPHANDA

Ndima iyi i do bvisela khagala manweledzo a dzindima dzothe dzo senguluswaho kha tsenguluso ya thodisiso iyi. Hu do dovha ha bviselwa khagala mawanwa na themendelo dza thodisiso iyi ya nga ha tsenguluso ya nga ha maipfi ane a khou ngalangala kha Tshivenda.

5.2 MANWELEDZO A DZINDIMA

5.2.1 Ndimu ya u thoma

Ndimu ya u thoma yo bvisela khagala thoho ya thodisiso iyi ine ya ri: Tsenguluso ya nga ha maipfi ane a khou ngalangala kha Tshivenda. Ndimu iyi yo bvisela khagala thaidzo dzi kwamaho thodisiso, ndivho ya ngudo iyi, zwipikwa zwine zwa lilwa u swikelelwa, ndeme ya ngudo iyi. Ndi kha yenei ndimu ya u thoma he ngona ine ya do shumiswa kha thodisiso ya mushumo uyu na zwiko zwa u do wana mafhungo ane a do shumiswa kha thodisiso ya mushumo uyu zwa tanelwa khagala, ngona ya khwalithethivi na tshiko tsha phuraimari na tsha sekondari.

5.2.2 Ndimu ya vhuvhili

Ndimu ya vhuvhili ndi ndimu he khayo ha itwa tsedzuluso ya manwalwa hu tshi lilwa u vhona uri vhanwe vhagudi vhone zwi tshi kwama thodisiso ya lushaka ulu vhone vha ri mini. Ndi kha tsedzuluso ya manwalwa he ra wana uri ndi lini hune ra amba nga u ngalangala ha maipfi na luambo, ndi henefha he ra kona u bvukulula zwi xeelaho lushaka musi maipfi a luambo a tshi ngalangala. Ho bviselwa khagala zwivhangi zwa u

ngalangala ha maipfi kha luambo. Thyiori dzi kwamaho u ngalangala ha maipfi dzo sedzuluswa kha yenei ndima ya vhuvhili. Zwine zwa nga itwa u thivhela u ngalangala ha maipfi a luambo zwo bviselwa khagala nga kha tsedzuluso ya mawanwa.

5.2.3 Ndimu ya vhuraru

Ndimu iyi yo vha yo disendeka kha tsenguluso ya maipfi o ngalangalaho kha Tshivenda ro sedzesa madzina sa thinwaipfi ya muambo. Kha madzina o ngalangalaho ho senguluswa madzina o ngalangalaho kha Tshivenda zwi tshi kwama kumalele kwa Tshivenda. Madzina a kwamaho zwiwiwa o ngalangalaho na one o bviselwa khagala ha dovha ha sumbedziswa zwivhangji zwa u ngalangala hao. Vhana kha Tshivenda vha a tuluswa na nga zwiito na matshilele avho lune zwa ita uri vha riniwe na madzina nga nthani hazwo, madzina eneo ndi o ngalangalaho, fhedzi ndima iyi yo a tanela khagala. Ndi kha ndima yenei he madzina o ngalangalaho zwi tshi kwama vhatu na maipfi a re kha mirero o ngalangalaho a tanelwa khagala. Kha ndima iyi madzina othe o senguluswaho o dovha a sumbedziswa nga kha dzithebulu hu tshi sumbedziswa zwine a amba zwone, thangi dza madzina dzine a wela khadzo na kuvhumbelwe kwao.

5.2.4 Ndimu ya vhuṅa

Ndimu iyi yo vha yo disendeka nga maanda kha tsenguluso ya dzinwe figara dza muambo dzo ngalangalaho zwi tshi kwama nga maanda maiti, mataluli na madadzisi. Ndi kha yenei ndima he ha sumbedziswa vhuṅhi ha maiti o ngalangalaho kha Tshivenda u fhira dziṅwe dzithinwaipfi dza muambo. Ho sumbedziswa uri ndi ngani maiti eneo, madadzisi na mataluli eneo a tshi khou ngalangala, hone maipfi eneo a khou a tshi ngalangala ha vha na maṅwe ane a ima vhudzuloni hao naa? Zwinzhi zwa zwivhangji zwa u ngalangala ha maipfi eneo ro wana uri huṅhi ndi nga nthani ha

nyimele dze dza vha dzi tshi itwa misi iḽa ya vhomakhulukuku washu dzine musalauno dzi sa tsha itwa.

5.2.5 Ndimā ya vhuṭanu

Ndimā iyi yo angaredza manweledzo a dzindimā, mawanwa a ṭhōdisiso na themendelo dza hone.

5.3 MAWANWA

Tsenguluso ya ṭhōdisiso iyi yo wana uri maipfi kha Tshivenda a khou ngalangala nga luvhilo luhulu zwi tshi vhangwa nga zwi tevhelaho:

- Maipfi a luambo a thusa kha u vhulunga mvelele na vhurereli ha lushaka, u tendela maipfi a luambo a tshi ngalangala zwi livhisa kha u xedza mvelele, ḽivhazwakale na vhurereli ha lushaka lwonolwo vhunga mvelele, vhurereli na matshilele a lushaka zwi tshi tshenzhemea zwavhuḽi nga maipfi a luambo lwonolwo.
- U shanduka ha luambo musi lu tshi lila u swikelela na u takadza vhaṅe vhalwo musi zwi tshi vhangwa nga nyaluwo ya luambo nga nṭhani ha tshanduko ya zwa thekhiṅolodzhi zwi vhangwa uri maipfi manzhi a luambo a ngalangale.
- Maipfi a a ngalangala musi hu si tshe na murafho u pfukiselaho maipfi a luambo kha murafho muswa lune ha sala hu si tshe na vhana kana murafho muswa u gudaho maipfi na luambo lwa murafho wonoyo.

- Nḡowelo mmbi vhukati ha miṭa ine khayoy vha dzhiela fhasi maipfi a luambo lwavho lwa hayani hune vhaaluwa vha si tame u pfukisela luambo lwavho lwa ḡamuni kha vhana vhavho ngauri vha ri vha tshi dāvhidzana navho vha shumisa luambo lusili ngeno vhe nga tshavho vhaaluwa vhenevho vha vha vha tshi dāvhidzana nga luambo lwavho lwa ḡamuni. Zwenezwo zwi ita uri maipfi a luambo lwavho a ngalangale miṭani yeneyo nga zwiṭuku u swika hu sa tsha ambwa luambo lwa ḡamuni.
- U dzulelana ndi zwiṅwe zwine zwa vhangā uri maipfi a luambo vhukati ha nyambo mbili dzi re tsini na tsini a milane hu shume a luṅwe luambo lune lwa nga vha lu lwone lu dzhielwaho nṭha kha dzenedzo nyambo mbili zwi tshi itwa nga zwa polotiki kana lu luambo lu shumesaho kha zwa makwevho.
- Maipfi a luambo na nyambo zwi a ngalangala nga u luambo lwonolwo na maipfi a luambo lwonolwo zwa ḡiwana zwi fhasi ha mutsiko wa u ḡiwana zwi tshi kombetshedzea u ṭanganywa na luambo luhulwane khalwo nga nṭhani ha tshanduko dzi vhangwaho nga ndayotewa ya shango ḡeneḡo.
- Maipfi a luambo lu sa shumihoy kha masia manzhi a zwa vhutshilo, sa zwa polotiki na zwa makwevho a a ngalangala a vho milwa nga ayo a shumiseswaho kha masia manzhi a zwa vhutshilo.
- Luambo na maipfi alwo zwi a ngalangala zwi tshi vhangwa nga mulandu wa u shumiswa ha maipfi a nyambo mbili musiy muthu a tshiy khou amba mafhungo awe. Nga iṅwe nḡila muthu a tshiy amba mafhungo awe u shumisa maipfi o fhambanaho a nyambo mbili dzo fhambanaho. Ha koni u amba fhungo ḡa fhelela o shumisa maipfi a luambo luthihiy.
- U malelana vhukati ha dzitshaka, fhaḡa hune na wana mufumakadzi a muvenda o malwa nga munna wa mutshangana, zwi ita uri hu vhe na luṅwe luambo lu

xelelwaho nga maipfi nga maanda luambo lune lwa sa ditanganedze sa luwe lwa nyambo khulwane. Luambo ulwo lu vha lwone lune lwa tendelela u milwa nga ulwo luwe luambo na vho wana vhana vha muta wonoyo vha tshi guda luambo lwa sia lithihi.

- U sa dzhiela ntha nyambo dza damuni nga vharangaphanda vha zwa polotiki, vharangaphanda vha zwivhidzo dzikerekeni hune na wana vharangaphanda musi vhe mitanganoni vha tshi rera nga nyambo dzisili na vhafunzi zwivhidzoni zwavho vha tshi vho funza nga nyambo dzisili hu si na ane a sa pfe luambo lwa damuni, hezwi zwi mbo ita uri thangana thukhu thome u nyadza nyambo dza damuni lune zwa vho ita uri vhana vha si tsha vhona ndeme ya nyambo dza damuni, u bva afho maipfi a vho thoma u ngalangala ngauri ha vho dzhielwa ntha maipfi a nyambo dzisili.
- Luambo na maipfi alwo zwi a ngalangala zwi tshi itwa nga nthani ha uri vha vha luambo vhone vha vha tou funa lu tshi ngalangala, vha sa zwi iti tshithu nge vha vhona lu tshi nga a si lwa ndeme, vha tendelela hu tshi dzhenelela maipfi a nyambo dzisili, dzine kha vhone vha vhona dzi nyambo dzo vudaho, nyambo dzine musi vha tshi dzi amba na u bula maipfi adzo vha pfa dzi tshi vha vhea ntha, nyambo dzine vhone vha vha pfa dzi nyambo dza mishumo.

5.4 THEMENDELO

Mawanwa othe o sumbedziswa afho ntha a do tevhelwa nga themendelo dzi no do tevhela nga afha fhasi.

- Maipfi a luambo a thusa kha u vhulunga mvelele na vhurereli ha lushaka, zwenezwo lushaka lu tea u ima lurandala lwa sa tendele u ngalangala ha maipfi a luambo vhunga zwi tshi livhisa kha u xedza mvelele, divhazwakale na vhurereli

ha lushaka lwonolwo, a thi ri mvelele, vhurereli na matshilele a lushaka zwi tshi tshenzhemea zwavhuḽi nga maipfi a luambo lwonolwo naa.

- Musi nyaluwo ya luambo nga nḽhani ha zwi vhangwaho nga thekholodzhi yo ḽiḽea maanḽa, maipfi ashu a sialala ane a vhone a tshi nga ha tshe na mushumo ngauri ha vha ho bvelela maḽwe maswa a no tshimbilelana na tshifhinga tsha musalauno a fanela u vhulungwa nga u tou ḽwalwa fhasi.
- Vhalala vhenevho vho salaho vhe vhone zwiko na thikho dza luambo vha tea u shumiswa kha u gudisa vhana luambo lwone lwone nga u tou vha funza na ḽivhaipfi ya luambo lwa Tshivenda ḽhaḽwe zwikoloni hu na mbadelo ḽhukhuḽhukhu dzine vha itelwa uri hu kone u vha na u pfukiselwa ha luambo zwavhuḽi kha murafho muswa.
- Muvhuso na vhoradzipfunzo vha tea u eletshedza lushaka nga ha ndeme ya luambo lwa hayani, vhathu vha eletshedzwe uri vha ambe na vhana vhavho mahayani nga nyambo dzavho dza hayani hu si nga nyambo dzisili, hezwi zwi ita uri vhana vha aluwe na ḽivho ya maipfi a luambo yo fhelelaho. Hezwi zwi nga engedzea nga u thola vhaaluwa vha luambo lwonolwo mahayani hu u itela uri vhana vha aluwe vha tshi kona luambo lwa hayani nga kha vhaaluwa vhenevho.
- U dzulelana na u malelana ndi zwavhuḽi vhukuma, fhedzi themendelo i vha ya uri naho vhathu vha tshi khou malelana hu songo vha na ane a pfa uri luambo lwa luḽwe lushaka lu lwa fhasi vhana vha vho pfi kha vha gude luambo lukene hu litshiwe lukene, vhathu kha vha ḽiḽongise nga nyambo dzavho vhone vhaḽe vha pfe vha tshi ḽifhelwa nga nyambo na maipfi adzo.
- Muvhuso u tea u ita bembela kha u sumbedzisa u lingana ha nyambo dzi re hone sa zwo sumbedzisho nga ndayotewa nahone nyambo dzenedzo dzi shumiswe u lingana na u wana nyanḽadzo i lingana hu u itela uri ha sa vhe na u

dzhenelela ha maipfi asili vhukati ha nyambo dza hayani maipfi o teaho a tshi vho ngalangadzwa tshane nga u a vho vhone a tshi nga ha na mushumo.

- Vharangaphanda vha zwa polotiki na vhafunzi vha zwivhidzo dzikereni vha tea u vha vhone dzitsumbo dza u sumbedzisa murafho muswa ndeme ya nyambo na u shumisa maipfi o teaho a luambo, hezwi zwi nga swikelelwa ngauri vha ri vha tshi amba mabephani na maguvhanganoni a lushaka na u funza zwivhidzoni zwavho vha shumisa maipfi o teaho a luambo lwavho lwa hayani.
- Vhathu kha vha ime nga vhone vhone vha hane nga u tou amba zwi tshi pfala uri a hu na luambo lutuku, a hu na luambo lwo bvudaho, vha sumbedzise muvhuso uri vhone a vha todi u milelwa luambo lwavho na maipfi alwo nga nthani ha kuhumbulele kwo khakheaho kwa uri hu na luambo lwa zwa ikonomi, muvhuso kha u sumbedzise ndeme ya nyambo dzotha nga u tou dzi bvedzisa lwo fanelaho ndi hone hu sa tsha do dovha ha vha na kuhumbulele kwa uri maipfi a luambo lukene ndi one avhudi.

BUGUTSHUMISWA

Bentley, H. 2010. (August, 13). Mind your Language. *The Mail and Guardian*. Johannesburg: Aucland Park.

Booyse, A. J. 2011. *A History of Schooling in South Africa*. Pretoria: Van Schaik.

Brenzinger, M (Ed.). 1998. *Endangered Languages in Africa*. Cologne: Rüdiger Köper Verlag.

Claude, H. 2009. *On the Death and Life of Languages*. New York: Yale University.

Cook, V. 2005. *The Changing L1 in the L2 User's Mind*. Paper presented at the 2nd International Conference on First Language Attrition. Amsterdam, 18.8.2005.

Crystal, D. 1995. *Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Crystal, D.1999. *Language Death*. Linqua Franca . Australia: Australian Broadcasting Corporation.

Crystal, D. 2000. *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.

Crystal, D. 2001. *Interview with Jack Scholes*. Brazil: New Routes Edition.

Crystal, D. 2004. *Language Revolution*. Cambridge: Polity Press.

Cárdenas, J. 2003. *California Linguistic Notes*: Volume XXVIII No. 1. Fullerton: California State University.

Dalby, A. 2003. *Language in Danger: The loss of Linguistic Diversity and the Threat to Our Future*. New York: Columbia University Press.

De Vos, A. S. & Strydom, H.1998. *Research at Grass Roots*. Pretoria: Van Schaik.

Department of Education. 2010. *A Public School Policy Guide: Rights and Responsibilities of Parents*. Pretoria: Government Printers.

Department of Education. 2003. *Implementation Plan: National Language Policy Framework*. Pretoria: Government Printers.

Dorian, N.C. 1973. Grammatical Change in a Dying Dialect. *Language*, 49, 413-438.

Diamond, K. 1993. *The rise and fall of Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Dressler, W. 1988. *Reversing Language Shift*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- Harrison, K. D. 2007. *When Languages Die: The Extinction of the World's Languages and the Erosion of Human Knowledge*. Oxford: Oxford University Press.
- Kulick, D. 1994. *Language Shift and Cultural Change*. Paper presented at La Trobe University, Australian Linguistic Institute on language maintenance and shift. Australia.
- Krauss, M. 2007. Endangered Languages. *Language*, 68 (1), 1-42. Oxford: Oxford University Press.
- Lambert, R.D. & Freed, B.F. (Eds). 1982. *The Loss of Language Skills*. Rowley: Newbury House.
- Leonard, B. 1986. *Endangered Languages*. Oxford: Berg.
- Lindsay, W. 1998. *Endangered Languages: Language Loss and Community Response*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Magau, A.W. 1994. *Bulayo lo ṭalifhaho*. Polokwane: NUM.
- Makuya, T.N. & Mudau, M.R. 1989. *Kha ri gude Luvenda. Murole wa 10*. Pretoria: De Jager Haum.
- Maumela, T.N. & Madiba, M.R. 1996. *Gondo la Tshivenḁa. Murole wa 10*. Pretoria: Via Africa.
- Milubi, N.A. 1984. *Ngoma ya Vhatei*. Sovenga: Morester Drukkerry.
- Mouton, J. 2001. *How to succeed in your Master's & Doctoral Studies*. Pretoria: Van Schaik.
- Phophi, J. 2004. *Venda Female Dress Uses and Significance. Unpublished Med dissertation. Pretoria: University of Pretoria*.
- Poulos, G. 1990. *A Linguistic Analysis of Venda*. Pretoria: Via Africa.
- Sandra, J.S. 1999. *Communicative Language Teaching: Linguistic Theory and Classroom Practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Shigemoto, J. 1996. *Language Change and Policy Planning*. Amsterdam: John Benjamins.
- Thomason, S. G. 2001. *Language contact: An introduction*. Washington, D.C: Georgetown University Press.
- Tuckman, B. 1979. *Conducting Educational Research*. Hartcourt: Brace Johnvic Inc.

Wade, D. 1999. "Vanishing Cultures". *National Geographic*. 196 (2). 62-89. Cambridge: Cambridge University Press.

Ziervogel, D. Wentzel, P.J. & Makuya, T.N. 1981. *A Handbook of the Venda Language*. Pretoria: UNISA.

Woodbury, A. C. 2006. *What is an endangered language?* USA. Washington D.C.